

TARTU RIIGLIK ÜLIKOO

P. Ariste

1 Eesti keele foneetika

Õnik Hjaloo-Keeleteaduskonna
keeleosakondade üliõpilastele

TARTU 1965

TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL
Soome–ugri keelte kateeder

P. Ariste

E E S T I K E E L E F O N E E T I K A

Õpik Ajaloo–Keeleteaduskonna
keeleosakondade üliõpilastele

Tartu 1965

I. SISSEJUHATUS.

I. 1. Inimeste keel on ikka olnud häälikuline. Häälikuline keel on inimkonna ajaloo üks neid jõude, mis on aidanud inimestel eralduda loomariigist, ühineda ühiskondadeks, arendada oma mõtlemist ja organiseerida ühiskondlikku tootmist. Keel on terviklik signaalide süsteem, mis koosneb sõnavarast, grammatikast ja häälikulisest ehitusest. Ühtki mainitud osa ei saa keelest kõrvaldada, vastasel korral kaotaks keel oma spetsiifika ning lakkaks olemast keel.

I. 2. Keele häälikulist ehitust käsitleb foneetika. Sõna f o n e e t i k a on tuletatud kreeka keelsest sõnast p h ō - n ē t i k o s 'häälikuline', mis omakorda põlvneb sõnast p h ō n ē 'häälik, heli'. Foneetika on uuemaid keeleteaduse osi. Tegelikult ei ole aga see keeleteaduse osa väga noor, ent ta on pidanud kaua olema mitme teise teaduse abiteaduseks. Teda on nimelt peetud f ü ü s i k a , f ü s i o l o o g i a , p a t o l o o g i a ja p s ü h h o l o o g i a abiteaduseks.

I. 3. F ü ü s i k a abiteaduseks on foneetikat peetud seepärast, et niihästi foneetika kui ka füüsika käsitlevad akustikat. Inimhääli moodustab ühe osa kõigist neist helidest,

mida kuuleme. Kõne on ju rida füüsikalisi liikumisi. Häälikuid või nende osi võib uurida kui artikuleerimisel saadud häälelaineid, kui füüsikalist nähtust.

I. 4. F ü s i o l o o g i a t huvitab see, kuidas häälikuid moodustatakse ja kuidas kõrv suudab kinni püüda seda, mis on moodustatud, sest füsioloog uurib üldse inimorganismi igasugust normaalset tegevust. Spetsiifilised närviimpulsid põhjustavad häälamisorganite liikumist, mis tekitab häälelaineid. Häälelained mõjustavad omakorda kõrva, kus nad muundatakse närviimpulssideks, mis kanduvad ajju. Asjaomases ajutsentrumis tajutakse neid häälikusignaalidena.

I. 5. A r s t i t e a d u s e piiridesse kuuluvad häälde- ja kuuldeorganite vead, s.o. nina, kurgu, suu ja kõrva mitmesugused sünnipärased vead või nende haigused ning funktsionaalsed häired. Seda osa foneetikast, mis huvitab ka arsti, kutsutakse kliiniliseks foneetikaks, sest vastavad vaatlused ja ravi toimuvad kõigepealt just kliinikus.

I. 6. P s ü h h o l o o g i a l e ja foneetikale on ühiseks käsitusalaaks kõne, üksikute häälikute või helide tajumine. Kõnet tajume meeltega. Psühholoogia seletab niisiis, kuidas meeled tajuvad häälendamist ja kuidas meie seda omastame. Keel on inimeste suhtlemisvahendiks. Kõneakt on kommunikatiivseks nähtuseks. Foneetik peab vaatlema häälikuid ka

sotsiaalselt efektiivsete signaalidena, mida võib kuulda ja eristada. Seejuures peab ta arvestama kõne tajumise spetsiifikat, peab jälgima kõnet psüühilisest, auditivsest aspektist. Eriti tihe side on foneetikal eksperimentaalse psühholoogiaga.

I. 7. Praegu ei öelda enam, et foneetika on ülalnimetatud teaduste abiteaduseks, öeldakse vaid, et foneetikal on otse-seid kokkupuuteid mainitud teadustega ning et foneetika kasutab nende teaduste meetodeid ja tulemusi. Ja vastupidi: mainitud teadused vajavad foneetika meetodeid ja tulemusi. Peale nimetatud alade on foneetika vältimatu veel mujalgi teaduses ja praktikas. Kõigepealt nimetatagu k ö n e t e h n i k a t j a l a u l u õ p e t u s t. Kõnetehnika õpetaja peab teadma, kuidas moodustub vastava keele häälikusüsteem ja kuidas vältida patoloogilisi ja funktsionaalseid hääldusvigu. Kui lauluõpetaja tahab oma ainet teaduslikult käsitleda, peab ta põhjalikult tundma häälikute füsioloogilist ning akustilist külge ja sedagi, mis ühes keeles on häälduslikult lubatud, mis mitte. K u r t t u m m a d e õpetamine ei saa foneetikat seepärast hüljata, et tema aabitsaks on just häälikute moodustamise õpetus. K e e l e t e a d l a s e l e j a k e e l e õ p e t a j a l e ei paku foneetika mitte üksnes selle kohta valgust, kuidas häälikuid moodustatakse või

kuidas neid tajutakse, vaid foneetika abil saavad talle selgeks mitmesugused nähtused ja arengud keeleelus. Häälikute arenemine on eri keeltes olnud väga erinev. Foneetika valgustab seda tausta, miks üks või teine muutus on toimunud. Keeleuurijale, ka praktilisele keeleõpetajale ja keele teadlikule tarvitajale avab foneetika üldiselt suuremaid perspektiive kui muude ülalnimetatud teaduste esindajaile.

I. 8. Foneetika on saanud ulatuslikke rakendamisvõimalusi eriti viimastel aastakümnetel. Katselises foneetikas on elektroakustilised aparaadid saanud kõne analüüsi põhibaasiks. On tekkinud olukord, kus keeleteadus ja tehnika on vastastikku huvitatud kõne uurimise tulemustest. Eriti on teineteisele lähenenud keeleteadlaste ja sideinseneride tööväli. Sideinsener huvitub häälikute funktsionaalsest aspektist. Niihästi insener kui ka keeleteadlane on huvitatud kõne, akustilise nähtuse seosest kõneleja artikulatsiooni ja kuulaja tajuga.

I. 9. Huvi foneetika vastu on tõstnud veelgi enam informatsiooniteooria ja küberneetika väljaarenemine ning elektronarvutusmasinate täiustamine. Tänapäeval on foneetilistel uurimistel tihe side matemaatikaga. Foneetik peab paratamatult tundma õppima ka tõe nõusteteooria ja statistika põhielemente.

Foneetika on meie päevil keeleteadlaste, inseneride, füsioloogide, statistikute ja psühholoogide koostöö alaks. Foneetikale võidakse seega läheneda mitmest erinevast seisukohast.

I. 10. Keeleteadlaste uurimisalaks foneetikas on just kõigepealt hääldamine, foneerimine ehk fonatsioon. Fonatsiooniga tähistame inimkeele häälikute moodustamist, mis toimub inimese hääldusorganismis. Neid viise, kuidas vaadeldakse inimese hääldusorganismi poolt tekitatud helisid, on kaks: geneetiline ja genneemiline. Esimese oskussõnaga tähistatakse häälikute sünni ja tekke jälgimist. Uurimisaineks on seega kopsude, kõri, manustoru, huulte ja keele tegevus häälikuid kujundavate organitena. Ainekäsitus käesolevas raamatus põhjeneb kõigepealt geneetilisel vaatlusviisil. Genneemilise vaatluse huvialaks on inimese hääldusorganismi poolt tekitatud häälikud ja helid pärast seda, kui nad on hääldusorganismist välja pääsenud ja kanduvad edasi kuuldeorganitele, kõrvale. Genneemilist foneetikat kutsutakse teise sõnaga keeleakustika. Foneetika võib käsitleda kas inimkeele häälikuid üldse või ühe määratud keele häälikusüsteemi. Kui foneetika käsitleb üldse kõiki häälikuid ning hääldusseiku, mis võivad esineda maailma keeltes, siis nimetatakse sellist foneetikat üldfoneetikaks. Kui foneetika vaatleb

ainult ühe keele, näit. eesti, soome, ungari, vene, hiina jne. häälikusüsteemi, kõneldakse vastava keele kirjeldavast kaasaegsest foneetikast. Alljärgnev töö on eesti keele kirjeldav foneetika. Tavaliselt vaatlleb foneetika kõneldavat keelt, sest üksnes siis, kui on võimalik teha tähelepanekuid otse vastava keele kõnelejalt, võidakse täiesti veendunult väita, kuidas ühes või teises keeles hääldatakse. Surnud keeli võtab foneetika arvesse üksnes siis, kui on võimalik kindlaks määrata hääldamist eriliste kõrvalkriteeriumide varal. Foneetika võib olla ka ajaloline, s.o. asjaomast keelt vaadeldakse sellelt seisukohalt, missugused häälikulised muutused on temas toimunud aegade jooksul.

I. 11. Keele hääldust uurides on võimalik ainele läheneda kahel viisil: vaatluse või katse teel. Kui vaatluse hõlbustamiseks ja täpsustamiseks võetakse tarvitusele erilisel selleks kohandatud tehnilisi vahendeid, mitmesuguseid aparate ning nende kaudu saadud tulemusi, nimetatakse niisugust ainekäsitlust katseliseks. Tänapäeva foneetika põhineb oluliselt katseandmetel. Varem tarvitati hääldamise katselisel uurimisel keele tegevuse jälgimiseks peamiselt kunstliku suulage ja kümograafi. Viimase abil võidi jälgida ka huulte, kõri ja ninaõõne tegevust. Abivahendeiks olid ka labio-

graaf, larüngoskoop ja ninaolliivid. Oli kasutusel veel muudki pneumaatilisi seadeldisi. Mõne aastakümne eest võeti katsetelises foneetikas tarvitusele ka röntgeniaparaat. Tänapäevalgi on röntgeniaparaat tähtsaks artikuleerimistegavuse registreerijaks, sageli on temaga ühendatud kinoaparaat. Kinoröntgeniaparaadi kasutusele võtmine on foneetikateadust täiendanud. Tänapäeval kasutatakse kunstlikku suulage palatogrammide hankimisel, kuigi on leitud uusigi meetodeid keele tegavuse otseseks registreerimiseks. Mõnede uurimiste puhul on kumograaf ikka veel asendamatu. Edukalt on häälikute moodustamise ning omaduste kindlaksmääramisel kasutatud ostsillograafi, spektrograafi, sonagraafi jne.

I. 12. Foneetikaõpikutest leiame sageli väite, et esimesed foneetikud olid need tundmatud muinasaja mehed, kes hakkasid inimkeelt kirja panema häälikkirjutuse põhimõttel. Arusaamine üksikutest häälikutest pidi tollal igatahes olema. Seda saab väita eriti kreeklaste kohta, kes siirdusid täielikule häälikulisele kirjale. Juba V sajandil e.m.a. on kreeklased harrastanud hääle- ja kõneharjutusi. Tõelisi foneetilisi vaatlusi on kreeka autoritelt säilinud siiski alles II sajandist m.a.j. Tollal suudeti lahkamiste tulemusena kirjeldada hingamis- ja hääldamisorganite anatoomiat ja füsioloogiat.

28

I. 13. Indias oli foneetikateadus kõrgel tasemel palju varem kui Euroopas. Juba VII sajandist e.m.a. on säilinud teos sanskriti keele õigest hääldamisest. Hindudele oli tähtis usundlike hümni hääldamise säilitamine muutumatul kujul. Selle saavutamiseks kirjutati kommentaare. Tähtsaimad hääldamiskommentaariid pärinevad IV sajandist e.m.a. Pānini grammatikast. Kui selle grammatiku foneetika-alased arutlused said XIX sajandil Euroopas tuttavateks, olid nad siiski tähtsaks teguriks hääldamistegevuse mõistmisel. Praeguses foneetikateaduses püsib mitmeid vaateid ja tõekspidamisi, mis põlvnevad tolle aja India keeleteadusest.

I. 14. Araablastel ja araabia kultuuriga maades arenes foneetikateadus samuti varem kui Euroopas. Tadžiki õpetlane Ibn Sīnā (Avicenna) on XI sajandi alguses kirjutanud traktaadi kõnehäälivate tekkimise põhjustest. XIV sajandil oli araablastel foneetika käsitus eriti kõrgel tasemel.

I. 15. Keskajal oli Euroopas foneetikaharrastus soikus. Alles ajastu lõpus hakati hääldamisküsimuste vastu huvi tundma. Leonarde da Vincilt on teravmeelseid tähelepanekuid hääldamisorganeist, häälest ja kõnest, kõrvast ja kuulmisest ning helist ja selle levimisest. Suure sammu edasi on läinud Hieronymus Fabricius, kes laiba kõri vaatlemise põhjal kirjeldas häälekurdusid ning osutas, et nende vahel

tekib heli. Esimesena on ta esitanud füsioloogilise hääliku-
õpetuse.

I. 16. Uusaja alguses viis Prantsusmaal ja Inglismaal
õigekeelsusega tegelemine uurijaid lähemale foneetikale,
sest juba siis oli prantsuse ja inglise keele hääldus läinud
lahku õigekirjutusest. Oli tarvis selgitada kirja ja häälda-
mise suhteid. Oluliseks tõukeks foneetika arenemisele oli ka
kurtummade õpetamise arenemine. XVII sajandil hakkasid are-
nema loodusteadused. Seoses sellega jõuti varsti nii kaugele,
et hakati vähehaaval kohaldama loodusteaduslikke vaatlemis-
viise ka keelehäälikute moodustamise uurimisel. Hääldamiste-
gevusega hakkasid tegelema ka füüsikud, samuti anatoomid
ja füsioloogid. Arst J. Amman avaldas 1700. aastal "Disser-
tatio de loquela", milles kirjeldatakse üsna üksikasjaliselt
hääldamisorganeid ja häälikute moodustamist. Ühtlasi esita-
takse häälikute klassifikatsioon moodustamiskoha ja -viisi
järgi. XVIII sajandil arenes foneetikateadus õige mitmekülg-
selt. Tugeva tõuke loodusteaduslikuks keelevaatluseks andis
ungarlase F. von Kempeleni 1791.a. ilmunud teos "Mechanismus
der menschlichen Sprache". Kempelen ehitas aparatuuri, mille
abil ta võis moodustada mitmeid häälikuid. Sellise aparaa-
di ehitamine eeldas head hääldamisorganismi tundmist. Kempele-
ni seletused konsonantide kujundamisest ja vokaalide omahe-

list peavad suurelt osalt paika tänapäevalgi. Kaasaeg ei saanud aru Kempeleni avastuste tähtsusest. Alles hiljem on tema teosed avaldanud mõju foneetikateaduse arenemisele.

I. 17. Möödunud sajandi keskpaigast alates on foneetikas kaks suunda: füsioloogiline ja akustiline. 1833.-1840. aastani ilmus J. Mülleri "Lehrbuch der Physiologie", milles on ulatuslik peatükk helist ja keelest. See teos jäi mõneks ajaks füsioloogilise foneetika aluseks. Suur mõju oli ka E. Brücke teosel "Grundzüge der Physiologie und Systematik der Sprachlaute" (1856). Füsioloogilise foneetika arendajaiks on olnud ka inglased A.M. Bell ja H. Sweet. E. Sievers'i "Grundzüge der Phonetik" ja teised tööd on avaldanud varakult mõju läänemere keelte foneetilisele uurimisele. Olulised on ka O. Jesperseni teosed. Akustilise koolkonna aluseks said C.F. Hellwagi "Dissertatio de formatione loquelae" (1781), H. Helmholtzi "Die Lehre von den Phonemempfindungen" (1877) ning füüsiku G. Ohmi uurimused. Praeguses foneetikateaduses vaadeldakse keelt niihästi füsioloogilisest kui ka akustilisest aspektist. M. Grützneri "Physiologie der Stimme und Sprache" (1879) ning F. Techmeri "Zur vergleichenden Physiologie der hörbaren Sprache" (1880) ja "Naturwissenschaftliche Analyse und Synthese der hörbaren Sprache" (1884) loiid aluse sellele voolule, mis jagab foneetika lingvistiliseks ja

füsioloogiliseks.

I 18. Akustikud ja füsioloogid lülitasid foneetikakäsitlusse katselised meetodid. Täiesti eksperimentaalse suuna tõi foneetikasse prantslane P.J.Rousselot, keda võib pidada tänapäeva foneetika isaks. Tema peateoses "Principes de phonétique experimentale" (1897-1908) on kohaldatud katseline meetod võimalikult kõigi foneetiliste nähtuste uurimiseks. Katselise foneetika edaspidisele arenemisele on tõhusalt kaasa aidanud H. Gutzmanni, V.A.Bogeroditski. G.Panconcelli-Calzia ja mitmete teiste uurimused.

I. 19. Keeleteaduse üldise arenemise ja eksperimentaalse aparatuuri täpsustumise tulemusena on foneetikateadus saanud uusi võimalusi ja ülesandeid. Kõne ja keele teineteisest eraldi vaatlemine on muutnud foneetikute uurimissfäärid mitmekesisemaks. Hääliku ja foneemi eraldi käsitlemiseks on foneetika kõrvale kujunenud fonoloogia. Foneetika ja fonoloogia pole aga antagonistlikud keeleteaduse harud. Foneetika ja fonoloogia uurimismeetodeid kasutades võib mis tahes keele hääldusest saada endisest täielikuma ülevaate. Foneetika ja fonoloogia suhteist on andnud ülevaate juba N.S.Trubetzkoy oma töödes "Anleitung zur phonologischen Beschreibung" (1935) ja "Grundzüge der Phonologie" (1939).

2. 1. Eesti keele häälduslikku külge on uuritud vähem kui sõnavara ja grammatikat. Selle tõttu on eesti rahvuskeele hääldamises tänini kõikuvusi ja ebajärjekindlust. Ebajärjekindlust leidub eriti just palatalisatsiooni, vältete, h ja diftongide tarvitamises.

2. 2. Esimesi andmeid eesti keele hääldamisest on varasemates eesti keele grammatikates. S t a h l i "Anführung zu der Esthnischen Sprach" (1637) ja G u t s l a f f i "Observationes Grammaticae" (1648) pakuvad paar tähtsat märkust eesti keele hääldamise kohta. Gutsblaff kõneleb isegi eesti keele palatalisatsioonist. Alates G ö s e k e n i "Manuductiost" (1660) mainitakse eesti keele grammatikais aina, et osa eesti keele kõnelejaid jätab sõna alguses h hääldamata. Huvitavaid andmeid hääldamise üksikasjadest on ka H o r n u n g i l teoses "Grammatica Esthonica" (1693) ja H e l l e - G u t s l e f f i l teoses "Kurtzgefaszte Anweisung" (1732).

2. 3. XIX sajandil hakkab eesti keele uurimine kiiresti edenema. Rosenplänteri "Beiträgede" ümber koondunud ringkonnas on elavaks vaidlusaineks hääldusnähtused, mida tahetakse ortograafias täpselt fikseerida. Üldse peab ütlema, et vanaajal kõneldakse eesti keele foneetikast või hääldamisest just ühenduses õigekirjutuslike küsimustega. Esimene,

kes "Beiträgedes" võttis sõna ka hääldamise kohta, on

L u c e (1816.aastal kirjutises "Orthographischer Vorschlag").

Luce peamiseks käsitlusalaks on sõnaalguline h, mida soovitatakse kirjas asendada s p i r i t u s a s p e r 'iga ('obbone'hobune'), häälduses aga leitakse olevat otstarbekas jätta igaühele vabadus. Luce kirjutistest alates on tänini vaieldud eesti sõnaalgulise h hääldamise ja hääldamata jätmise üle. "Beiträgedes" ilmunud kirjutistest on tähtsaimad veel need, kus käsitletakse õ-küsimust. Selles asjas on võtnud sõna kõigepealt H. R o s e n p l ä n t e r ise

(1821, 1822). Tolle aja keelemehi on huvitanud veel palatalisatsioon ja selle märkimine. Siinkohal on põhjust natuke lähemalt puudutada eesti õ kirjapildi ajalugu. Teatavasti ei ole varasem eesti kirjakeel eristanud õ-d ö-st. O. W. M a - s i n g on tegelikult esimene, kes teadlikult ja järjekindlalt on nõudnud õ märkimist ning ka hääldamist. õ märkimist nõudes on tal eeskujuks olnud vene keel, kus lähedasel häälikul oli oma kirjatäht Н. Esmakordselt soovitas Masing erilist märki õ jaoks brošüüris "Ehstnische Originalblätter für Deutsche" I (1816.aastal). Eesti lugejaskonnale ette tõi Masing õ "Pühhapäwa Wahhe-luggemistes" a.1818. Puht trükitehnoloogilistel põhjustel on selles trükis õ asemel tarvitatud märki ö. "Marahwa Näddala-Leht", mis hakkas ilmuma a. 1821,

tarvitab aga õiget märki, ja siitpeale ongi õ eesti kirja-
keeles saanud vajalikuks märgiks ning on nõutud, et vastav
häälik olgu ka õigesti hääldatud. Masingu 1824. aastal aval-
datud brošüür "Beitrag zur Ebstnischen Orthographie" on raa-
matuke, mida võib praegugi huviga lugeda. Masing esitab
siin muuseas üldisema ülevaate eesti keele häälikusüsteemist.
Muidugi soovitatakse taas õ-d märkida ja hääldada. Peale sel-
le on kõne all kolm eesti völdet ning nende märkimine. Vii-
mase ülesande lahendamine ei olnud autoril kerge, sest tol-
leaegne õigekirjutus võimaldas seda veelgi vähem kui täna-
päevane. Juttu on ka sõnaalgulisest h-st, võõrsõnade rõhust
ja muustki. Masingu brošüüri peaesmärgiks on õigekirjutuse
lähendamine tõelisele hääldamisele.

2. 4. Eesti keele õige hääldamise tundmisele on tugevasti
kaasa aidanud F.R.Faehlmanni ja E.Ahrensi tööd eesti keele
grammatika alalt. Neis töödes on Faehlmann ja Ahrens eesti
keele hääldamist käsitletud koos õigekirjutusega. Möödunud
sajandi teisest poolest pärineb J. H u r d a poolt õpetat-
tud Eesti Seltsi ülesandel avaldatud raamatukene "Lühikene
õpetus kirjutamisest parandatud wiisi", mis ilmus a. 1864 ja
mille ülesandeks oli uue ortograafia juurutamine. Hurt
käsitleb muuseas põhjalikumalt palatalisatsiooni, mida ta
soovitab kirjaski märkida, ja on innukas sõnaalgulise h pool-

daja.

2. 5. Eesti foneetikateaduse algatajaks on aga meie luletaja ning keelemees Kristjan Jaak Peterson. Ta on kirjutanud töö eesti häälikute omapärast, lähtudes seejuures kreeka filosoofide põhinõtetest. Kreekas käsitati hääldamist peamiselt filosoofia osana. Tolle aja mõtteteadlasi huvitas küll see, kuidas hääldamine toimub, kuid nende üldisemaks huvialaks oli ikkagi vaid küsimus, missugune filosoofiline mõiste peitub iga üksiku hääliku taga ja miks teatud sõnad koosnevad just teatud häälikutest. Selles vaimus on kirjutatud ka K.J.Petersoni uurimus "Das Charakteristische der Consonanten, mit besonderer Hinsicht auf die ehstnische Sprache" (Rosenplänteri "Beiträge" XIII, 1821, lk. 86-94).

Kirjutise teemaks on probleem: mis on põhjuseks, et eesti keeles puuduvad mõned konsonandid, mis esinevad muudes keeltes, ja missugune sisuline taust on igal eesti häälikul? Esimesele küsimusele leiab Peterson lahenduse Eesti maastikulistest oludest, mis elevat põhjustanud eestlaste häälduse iseloomu. Konsonantide iseloomust arvab Petersen, et v-l, b-l, p-l polevat iseloomulikku mõistetatausta, kuigi need olevat ehk kõige vanemad konsonandid. Ent d ja t tähistavat üritust mõju avaldada või sihti saavutada. Sellepärast ongi eesti keeles transitiivse tegusõna tunnuseks

-ta, -da (tantsitama, võimaldama) ning t-ga algavad sõnad
teadma, tahtma, tegema, töö ja t on sõnades ots, ootama jne.
Sulghäälikud g ja k tähistavat midagi seotut, kokkusurutut,
ümarikku, kõva ja tugevat. Sellepärast olevat k-algulised
kaas, kakk, kägistama, käsi, kaks, kalju, kaua, kauss, keera-
ma, kõik, kokku jne. Häälik l avaldavat toimivat jõudu; sel-
leparast siis ka valama, ilus, ilm, elama jne. Kõige huvitavam
olevat häälik m. Temas peituvat midagi varjatut, tundmatut
ning seega imepärast ja toredat. Et mina ja meie algavad
selle häälikuga, olevat täiesti arusaadav, sest ego olevat
igaühele kõige tundmatum. n osutavat sisemist olemust või
sisemist toimingut, mida tõestavat näit. uni ja õnn. Toimi-
vat jõudu tähistavat ka r : rabama, rahe, raiuma, raske,
raud jne. Lõpuks väljendavat s kindlust, määratust, püsivust:
asi, ase, usk, osa.

Nüüdisaja foneetika ei tunnusta kreeka filosoofia vaateid
häälikute kohta. Oma uurimuses on K.J. Peterson siiski õi-
gesti osutanud, et keele hääldusliku omapära arenemine ole-
neb niihästi keele sisestest kui ka välistest teguritest.
Andeka noore keeleuuriija teene seisneb selles, et ta on haka-
nud üldse juhtima tähelepanu eesti keele hääldusele ja või-
delnud vaate vastu, nagu oleks eesti keel foneetiliselt are-
nematum kui Lääne-Euroopa keeled.

2. 6. Möödunud sajandi 70. aastail ilmub eesti häälduse
kohta mitu tähelepanavat tööd. Vähetuntud väljaandes "Ein-
ladung zur öffentlichen Prüfung im Gymnasium zu Arensburg am
17. und 18. December 1871" on nimetatud kooli õpetaja D. M e w e s
esitanud venekeelse kirjutise "Звуковые особенности
эстонского языка". Otse oma töö alguses on Mewes õigesti
väitnud, et tähtede järgi ei saa täpselt otsustada, missugu-
ne just on eesti keele hääldus. Seepärast on ta püüdnud kuu-
lata elavat rahvakeelt ja seda igakülgsest foneetiliselt
kirjeldada. Ta toob esile rea huvitavaid üksikasju. Autor on
muide märganud, et eesti ts hääldub hoopis teisiti kui vene
ц. Nenditakse, et eesti kõnekeeles hääldatakse partitsiip
-nud harilikult nd. Oluline seik Mewesi töös on see, et seal
on esmakordselt teadlikult rõhutatud poolpika või isegi pika
vokaali olemasolu teises silbis. Kirjutises kõneldakse ka dif-
tongide vältetest.

2. 7. Eesti keele foneetilise omapära uurimisele pandi
täiesti teaduslik alus M. V e s k e poolt. Juba ta väiteki-
ri "Untersuchungen zur vergleichenden Grammatik des finni-
schen Sprachstammes" (1873) lahendab ka mitmesuguseid foneetika
küsimusi. Foneetilisi lisandeid pakub ka "Eesti keele healte
õpetus ja kirjutuse viis" (1879). Peale selle on Veske aval-
danud mitu pisemat kirjutist hääldamise kohta. Oma töödes on

Veske kõigepealt õige üksikasjalikult käsitletud eesti keele kolme vältet. Juba O.W.Masing ja H.Rosenplänter olid teadlikud kolme vältte olemasolust, kuid nad ei osanud vältete olemust õigesti seletada. Eesti keele keerulise vältete süsteemi esitaski Veske ning selgitas ühtlasi, kuidas see süsteem on tekkinud. Tema tegi ettepaneku kõiki vältteid kirjas täpselt tähistada, s.o. eraldada alati kolmanda vältte tähistamine teise vältte omast, näiteks kirjutada omastava kujul saani, osastava kujul saani; omast. metsa, osast. mettsa; omast. külma, osast.küllma jne.Veske on õigesti kirjeldanud ka eesti keele palatalisatsiooni. Eriti suured on Veske teened eesti ning kõigi teiste läänemere keelte ajaloolise foneetika uurimisel ja vastava uurimismeetodi arendamisel. Veskele oli selge ka eesti keele eri häälikute kvaliteet. Ta on avaldanud veel mitmeid tähelepandavaid üksikkirjutisi eri murrete häälduse kohta.

2. 8. Väga häid tähelepänukeid eesti keele hääldamise kohta on ka H. N e l c k e n i teoses "Aabitsaraamatu sissejuhatus" (1873). Mitmes üksikasjas on H.Nelckenil samad vaated M. Veskega.

2. 9. Veske kaasaegne. eesti keelemees K.A.H e r m a n n on laskunud samuti foneetika valdkonda. Väitekirjas "Der Einfache Wortstamm und die drei Lautstufen in der estnischen

Sprache"(1880) võitles Hermann õigusega helilise z olemasolu vastu eesti keeles ja tahtis vist õigesti määrata ka eesti b,d, g hääldusvarjundit. Teiselt poolt aga on see keelemees lan-
genud ka pseudoteadusse. Hermannil arvates on eesti õ -hää-
lik hiline, mis on algselt olnud eesti keelele võõras. See
arvamus kummitles Hermannil ja tema mõjul ka teistel aasta-
kümneld. õ -d peeti nagu eesti keele valulapseks. Väandra
kurtummade kooli direktor O. H ö r s c h e l m a n n kir-
jutab õ kohta isegi pikema uurimuse, mis on esimene eesti
häälikumonograafia (Studium zum Lautwandel des ' õ ' im Est-
nischen, Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1902, lk. 37 jj).
Selles töös kaitses Hirschelmann Hermannil vaateid. Temagi
arvates ei sündivat õ sellepärast eesti hääldussüsteemi, et
eesti keelele olevat "gaturaalne" hääldamine võõras. Her-
manni tegevuse positiivseks küljeks on üritused kohaldada
telleaegseid foneetikaalaseid teadmisi laulutehnikale.
Tema väljaantud "Laulu ja Mängu Lehes" on mitu head selle -
alast artiklit.

2. 10. Eesti keele häälduse uurimine saab käesoleva
sajandi algul unt hoogu. Hakatakse üha rohkem tähelepanu
juhtima õigele eestipärasele hääldamisele ja rahvuskeele
häälduse normeerimisele. Ajalehtedes võeti tollal ohtrasti
sõna õigekirjutuse ja hääldamise teineteisele lähendamise

kohta. Kirjutati ka vältettest ja palatalisatsioonist ning püüti leida võimalusi, kuidas neid õigekirjutuseski tähistada. Sajandi alguses leidis lähemat käsitlust ka eesti keele dünaamiline rõhk ja intonatsioon.

1913. aastal ilmus L. K e t t u n e n i väitekirj "Lautgeschichtliche untersuchung über den kodaferischen dialekt", mille alguses on pikem foneetiline sissejuhatus. Sissejuhatuses esitatud andmed olid saadud katsete kaudu, mis olid sooritatud kümograafil ja kunstliku suulae abil. Seega on Kettunen loonud aluse eesti keele katselis-foneetilisele uurimisele. L. Kettunen on peale väitekirja ka muus kohas eesti ühiskeele foneetika küsimuste kohta sõna võtnud.

2. 11. 1920. aastal ilmus A. S a a b e r k i (S a a r e s - t e) "Tegeliku eesti foneetika alged", mis on küll õige väike raamat, kuid sellest hoolimata pakub see keelepärase ülevaate eesti ühiskeele hääldusest käesoleva sajandi algusest.

2. 12. Tartu ülikooli omaaegse foneetikaõpetaja W. P e - t e r s i uurimistegevus eesti keele kõnemeloodia alalt on olnud viljakas. Kõnemeloodiat on ta analüüsinud uurimustes "Esimene katse eesti keele kõnemeloodia võrdlevas uurimises" (Eesti Keel, 1926, ka eriraamatuna), "Bericht über eine experimentalphonetische vergleichende Untersuchung

der Estnischen Sprachmelodie" (1927) ja "Sprachmelodische Motive nachgewiesen in experimentalphonetischen Aufnahmen estnischer Versrezitation" (1927). W. Petersil on õigeid tähelepanekuid eesti keele kohta, kuid tema filosoofilised vaated eri keelte olemusest on tugevasti rassistlikud.

2. 13. Alates käesoleva sajandi 30. aastaist on eesti keele hääldamise uurimine saanud eriti hoogu. Väga mitmesuguseid foneetilisi küsimusi käsitlevad P. A r i s t e tööd "Eesti keele hääldamine" (1939), "Eesti foneetika" (1946), "Eesti keele foneetika" (1953) ja "Hiu murrete häälikud" (1939). Fonoloogia seisukohast vaatleb eesti keelt R. T.

H a r m s i "A Descriptive Grammar of Estonian" (1960).

2. 14. Mitmete uurijate erilise tähelepanu osaliseks on saanud eesti keele keerulised kvantiteedisuhted. Sellelt alalt on ilmunud järgmised pikemad või lühemad kirjutised: Ö. S õ s t e r, "Teise silbi poolpikk vokaal eesti keeles" (Eesti Keel, 1938), P. A r i s t e, "A Quantitative Language" (Proceedings of the Third International Congress of Phonetic Sciences, 1939), "Hiu murrete häälikute kvantiteedist" (1941), "Eesti keele kvantiteediküsimusi" (Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, Filoloogilised teadused 3, 1947), L. P o s t i, "On Quantity in Estonian" (Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja LIV, 1948-1959), J. M ä g i s -

t e , "Några ord om den estniska kvantiten" (Meddelanden från seminarierna för slaviska språk, jämförande språkforskning och finsk-ugriska språk vid Lunds Universitet I, 1952), A. R a u n , "On Quantity in Estonian" (Studia Linguistica VIII, 1954), H. M u s t , "Distinctive duration of speech sounds in Estonian" (Finnisch- ugrische Forschungen XXXIII, 1958, "Duration of Speech Sounds in Estonian" (Orbis VIII, 1959), "Die Dauer der Laute im Estnischen" (Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft XII, 1959), V. T a u l i , " A Chapter on Estonian Quantity" (Phonetica III, 1959), I. L e h i s t e , "Segmental and Syllabic Quantity in Estonian" (American Studies in Uralic Linguistics I, 1960). Eesti keele kvantiteeti on analüüsinud ülakeelleteaduslikke probleeme käsitlevaid teostes ka sellised rahvusvaheliselt tuntud lingvistid, nagu J. P e l l i v a n e v , N. T r u b e t z k o y , R. J a k o b s o n , B. C o l l i n d e r , M. D u r a n d , D. J o n e s jt.

2. 15. Eesti keele häälikute helilisust ja helitust ning nende nähtustega seoses olevaid intensiivsuse suhteid käsitleb P. A r i s t e kirjutistes "Eesti sulghäälikud k, p, t ja b, d, g " (Eesti Keel, 1933) ja "Eesti b, d, g ja k, p, t suhteist" (Liber saecularis, 1938); E. K o i t "Eesti heliliste ahtushäälikute helitusest" (Eesti Keel, 1940).

2. 16. P. A r i s t e "Eesti ühiskeelee palatalisatsioonist" (Tartu Ülikooli Toimetised BL, 1942) analüüsib eesti palatalisatsiooni olemust. Palatalisatsioonist on üksikasjalikumalt G. L a u g a s t e kirjutises "Konsonantide palatalisatsioon eesti keeles" (Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised 43, 1956).

2. 17. Keartikulatsiooninähtusena eesti keeles esinevast nasaleerimisest on P. A r i s t e "Nasalisatsioon eesti keeles" (Eesti Keel, 1938).

2. 18. Üksikute häälikute kohta on P. A r i s t e kirjutised "Huulte võnkehäälik eesti keeles" (Tartu Ülikooli Toimetised B XXXIV, 1935); "Lõuna-eesti larüngaalklusilist" (Eesti Keel, 1938); "Heliline ja helitu h eesti keeles" (Eesti keel, 1938) ja "Eesti ühiskeelee õ-st" (Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, Filoloogilised teadused 3, 1947).

2. 19. Eesti keele sõnarõhku puudutavad P. A r i s t e "Rõhutunde lõdvenemine eesti keeles" (Eesti Keel ja Kirjandus, 1941) ja A. R a u n a "Word Stress in Estonian" (Lingua VIII, 1958).

2. 20. Eesti keele keerulisi sõna- ja lausemeloodia suhteid on vähe uuritud. Sellealastest vanematest kirjutistest on tähelepanekav E. P õ l d r e "Intenatsioonid, kvantiteedi ja dünaamilise rõhu suhteid eesti keeles" (Eesti Keel, 1937).

2. 21. Käsikäes üldise katselise foneetika arenemisega on ka eesti keele hääldamisseikade uurimine kõige viimastel aastatel saanud teaduslikult uued alused. Eriharidusega foneetiku G. L i i v i tööd on andnud täpsemaid vastuseid juba käsitletud küsimustele ning on saavutanud õige mitmeid uusi tulemusi. Tema avaldatud kirjutistest mainitagu "Foneetika uusi suundi ja meetodeid" (Keel ja Kirjandus, 1960); "Eesti keele kolme vältusastme vokaalide kestus ja meloodiatüübid" (Keel ja Kirjandus, 1961); "On Qualitative Features of Estonian Stressed Monophthongs of Three Phonological Degrees of Length" (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, Ühiskonnateaduste seeria, 1961); "Acoustical Features of Estonian Vowels Pronounced in Isolation and in Three Phonological Degrees of Length" (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, Ühiskonnateaduste seeria, 1962); "Estonian Vowels of Three Degrees of Length" (1961); "On the Acoustic Composition of Estonian Vowels of three Degrees of Length" (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised, Ühiskonnateaduste seeria, 1962); "Ударные монофтонги эстонского языка" (1962).

Alljärgnevalt võetakse üksikasjalikult vaatlemisele keele häälduslik külg, s.o. kuidas moodustatakse eesti keele häälikud ja missugused ülesanded on neil häälikuil.

(41)

III. HÄÄLDAMISORGANID.

3. 1. Keele üheks lahutamatuks osaks on tema häälikuline külg. Seda võib vaadelda ka bioloogilisest aspektist. Bioloogiliselt on kõne üks kesknärvikava funktsioone, sest kesknärvikava valitseb kõneorganite liigutuste üle. Sel teel loeb kesknärvikava ühelt poolt kõne, teiselt poolt võtab ta aga väljastpoolt tulevaid helisid vastu. Häälikute moodustamisel närviennergia muutub mehhaaniliseks energiaks ja häälikute tajumisel mehhaaniline energia muutub, vastupidi, närviennergiaks.

Teiseks on keele häälikuline külg füüsikaline, sest inimese hääldusorganismi poolt tekitatud helid on, nagu kõik muudki helid, füüsikaline ehk täpsemalt öeldes akustiline nähtus. Hääldamist füüsika seisukohalt vaadates kõneleme müradest ja helidest, helide tämbrist ehk mündist, helide kõrgusest ja intensiivsusest. Mürad on hääled, mille üksteisele järgnevad lained pole ühesugused; müras pole perioodilisi õhuvõnkeid. Helid on korrapärased hääled, mida tekitavad perioodilised õhuvõnked. Helide münt on heli erilaad, mis oleneb ülemtoonidest. Helikõrgus oleneb helilainete arvust ühes sekundis. Mida suurem on võnkesagedus, seda kõrgem on heli. Helitegevus on helilainete energia.

3. 1. 1. Hääldamisorganitest tuleb kõigepealt mainida hingamiselundeid. Hingamiselundeiks on vahelihas (diaphragma), rindkere (thorax), kopsud (pulmenes) ja hingetoru (trachea). Vahelihas on õhuke jõurikas lihasmass, mis eraldab rindkereõõnt kõhuõõnest. Jõudeasendis on vahelihas ülespoole kumer nagu kal- lakil kummuliasetatud kauss. Sissehingamisel tõmbub vahe- lihas sirgeks. Rindkere on rinnaõõne kaitseks ning koosneb 12 paarist roietest. Roietest on 10 paari ühenduses rinnaku- ga; kaks alumist lõpevad vabalt. Kopsud on kaks elastset organit, mis lõpevad kopsutorude kaudu hingetorus ning koos- nevad paljudest sompudest ehk mullidest. Kui rinnaõõs laie- neb, voolab õhk kopsutoru mööda kopsudesse. Seda toimingut nimetatakse sissehingamiseks (inspiratio). Kui rinnaõõs ja kopsud tõmbuvad kokku, voolab kopsudes olev õhk välja. Niisugust toimingut nimetatakse väljahingamiseks (expiratio). Rinnaõõne laienemine sissehinga- misel toimub suurelt osalt vahelihase abil, mis lüheneb. Roidelihased tõstavad ühtlasi roideid ülespoole. Väljahinga- misest ei võta aga vahelihas aktiivselt osa. Väljahingami- sel tuleb vahelihas passiivselt tagasi jõudeasendisse sisse- hingamisel vajalikust pingutasandist. Samuti tulevad oma endisesse asendisse tagasi roided. Praegu kirjeldatud hinga-

mist nimetatakse vahelihasehingamiseks
 ehk kõhuhingamiseks ehk abdominaal-
seks hingamiseks (respiratio abdominalis). Kui vahelihas
 tõmbub lamedaks, lükkuvad kõhuelundid ettepoole. Kohe, kui
 vahelihase pingutus kaob, tulevad need elundid tagasi oma
 endisesse asendisse. Rahulikult hingamisel on kõhulihased
 passiivsed. Tugeval väljahingamisel peab siiski tarvitusele
 võtma ka kõhulihased. Vahelihasehingamisega käib käsikäes
rinna-, roide- ehk kestaalne hingamine (res-
 piratio costalis). Sissehingamisel lükkub rianak ülemiste
 roiete liikumise tõttu natuke üles- ja ettepoole. Alumised
 reided laiendavad oma liikumisega rindkeret kahele poole.
 Väljahingamisel on liigutused vastupidised. Roiete liigutu-
 sed toimuvad roietevaheliste ehk interkostaalsete lihaste
 abil. Kõhu- ja rinnahingamine on harilikult samaaegsed.
Jõudehingamisel on sisse- ja väljahingamine umbes ühepikkused
(umb. nagu 3:4). Kõnehingamisel on sissehingamine väga lühi-
ke ja väljahingamine mitu korda pikem. Jõudehingamise ajal
on häälepilu moodustanud pikerguse kolmaurga. Kõneldes on
sissehingamise ajal häälekurdude vahel olev pilu laia viis-
nurga kujuline. Väljahingamise ajal tekkivaid peatusi nimeta-
takse ekspiraatorseiks pausideks.
 Need pausid on selleks, et sisse hingata uut õhku või et

säästa kepsudes olevat õhku. A k u s t i l i n e p a u s on see, mis tekib mõne hääliku moodustamise ajal. Sulghäälikute k, p, t artikuleerimisel on hääliku keskosas tegelikult akustiline paus. Sulghäälikut artikuleerima hakates on esiteks sulg, siis pausiosa ja lõpuks sulu avamine. Ka ekspiraatorset pausi kasutavad mõned keeled häälikute moodustamiseks. Selle pausiga kujundatud k, p, t on tavalised mõnedes Kaukaasia keeltes.

3. 1. 2. Kõik keelehäälikud moodustatakse väljahingamisega ehk ekspiratoorse hingamisega. Inspiratoorse hingamisega kujundatakse häälikuid ainult kogelemisel või mõnel muul patoloogilisel põhjusel. Ilma hingamistegevuseta ei saa moodustada ühtki häälikut peale nn. i m i h ä ä l i k u t e, millel ei ole aga eesti keeles ega teisteski Euroopa keeltes kõnelist ülesannet. Eesti keeles esineb imihäälikuid vaid mõnes üksikus interjektsioonis. Imihäälikute artikuleerimisel imetakse mingi elund teise vastu, nagu näit. kaks huult teineteise vastu või keel vastu mõnd suulae osa. Huuli teineteise vastu imedes moodustatakse häälik, mida tarvitame suudluse matkimisel või pörsaid kutsudes. Selle l a b i a a l - s e ehk h u u l i m i h ä ä l i k u foneetiliseks märgiks on л. Kui keel imetakse vastu kõva suulage, saadakse l i n g - v o - p a l a t a a l n e imihäälik л, mida eesti keeles

tarvitatakse hobuste virgutamiseks. Kolmas eesti keeles esi-
nev imihäälik on lingvodontaalne (2). Keelt
vastu ülemisi hambaid imedes saab interjektsiooni, mida
kasutatakse sigade juurdekutsumisel. Imihäälikud võivad olla
kas tugevad või nõrgad, helilised või helitud, nasaleeritud
või nasaleerimata.

3. 1. 3. Hingamine ei ole oluline üksnes häälikute artiku-
leerimisel, vaid temast oleneb ka see, kuidas kõneldakse,
kuidas kõnet esitatakse. Eriti kõnemeestele, õpetajatele,
näitlejatele ja muile, kes kõnelevad palju igapäevases
elus, on tähtis, et neid hästi kuuldaks, et nende kõne oleks
selge ja et nad ei väsiks kõneldes liiga ruttu. Selleks on
vaja korralikult hingata. Peab oskama koordineerida sisse-ja
väljahingamist. Väga mitmed kõnelemis- ja hääldamisvead, nagu
kogelemine, on tingitud suurel määral just halvast või hai-
guslikust hingamisest.

3. 1. 4. Hingamisest oleneb osaliselt ka dünaamiline rõhk.
Rõhk oleneb nimelt ka sellest, kuidas rindkere ja vahelihas
suruvad õhku välja ning kui tugevasti nad seda teevad. Pinge-
ehk dünaamilise rõhuga on harilikult kaasas muusikaline rõhk,
mõnedes keeltes ka kvantitatiivne rõhk.

3. 1. 5. Tugevamate ja nõrgemate hinguste vaheldust nime-
tatakse r ü t m i k s.

3. 1. 6. Hingamisest oleneb ka s i l p. Sõna hobusega hääldatakse tavaliselt nõnda, et selle artikuleerimise ajal surutakse õhku välja neljas väikeses annuses: ho-bu-se-ga. Iga õhuannus oleks silbi määrajaks. Ent sõna hobusega võidakse artikuleerida ka nõnda, et sõna hääldamisel hingatakse õhku välja vaid üks kord. Seega siis ei ole hingamistegevus ainsaks silbi määrajaks, vaid ainult üheks määramisteguriks. Silbi olemasolu muist põhjustajaist on õige olulised helilisuse liikumine ja rõhk, häälduslihaste erisugune pingutamine.

(42) 3. 2. K õ r i ja k õ r i h ä ä l i k u d
(h , ?).

3. 2. 1. Inimkeele peamiseks hääleallikaks on k õ r i (larynx). Kõris võib kõigepealt tähele panna mitut kõhre: s õ r m u s k õ h r (cartilago cricoidea), k i l p k õ h r (cartilago thyreoidea) ja p i l k k õ h r e d (cartilagines arytaenoideae). Sõrmuskõhr on kõige alumine kõhr. See on tugeva rõnga kujuline, mille kitsam ning madalam osa on eespool. Tagapool on kõhr kõrgem ja laiem. Et kõhre kuju tuletab meelde pitserisõrmust, seepärast kutsutaksegi teda sõrmuskõhreks. Kilpkõhr on eelmisest kõrgemal ning tuletab kujult kilpi meelde. Ka ülesandelt on ta tõeline kilp, sest ta peab kõri kaitsma välismaailma eest. Kilpkõhre murdekoht

on meestel arenenud eriti tugevaks ja suureks ning on hästi nähtav nn. kõrisõlmena. Sel kõhrel on üla- ja allsarved. Ülasarved on kõõlustega keeleluuga ühenduses. Allsarved on liikuvast ühenduses sõrmuskõhrega viimase pitsati väliserva kaudu. Sõrmuskõhre ülaserva lülitub kummalgi pool väike kolmetahuline püramiidisarnane pilkkõhr. Need kõhred asetsevad kilpkõhre seespoolse küljel sõrmuskõhre laial osal. millega nad on liikuvast ühenduses. Kummagi pilkkõhre juurelt lähtub külgedele lihased jätked (processus muscularis) ja ettepoole häälejätked (processus vocalis). Viimased jätked on häälekurdude kinnituskohaks. Teise otsaga on häälekurrud ühenduses kilpkõhre murdekoha sisepinnaga. Pilkkõhred võivad arvukate lihaste abil asetuda eri positsiooni ja sellega muuta häälekurdude vahel olevat pilu. Ühenduses kõriga tuleb mainida ka kõripealisi ja selle kõhre, millel ei ole aga foneerimisülesannet. Kõripealis kaitseb kõri, et sinna ei satuks neelamisel võõrkehi.

3. 2. 2. Kõri lihastest nimetatagu tähtsamaid, nimelt neid, millel on hääldamistegevuse suhtes oluline ülesanne. On olemas häälelihased, pingutuslihased ja asetuslihased. Esimene lihasepaar on otse häälekurdudes. Häälelihaste peamiseks ülesandeks on kokku tõmbudes ning paksenedes anda häälekurdudele vastav

kuju ja elastsus ehk nn. sisemine pinge, mida on vaja kõne-
 heli tekitamisel. Kaks pingutuslihast on sörmuskõhre esikül-
 jel kaare ülaserava juures ja kilpkõhre allservade ning alu-
 miste sarvede vahel. Kokku tõmbudes kisuavad need lihased sõr-
 muskõhre kaart üles- ja tahapoole ning pilkkõhresid koos
 häälejätketega alla- ja tahapoole. Selle tagajärjel pingutuvad
 häälekurrud. Seda häälekurdude pingutust nimetatakse v ä l i -
 s e k s p i n g u t u s e k s. Väline pingutus on eriti
 oluline falseti moodustamisel. Kolmas lihaserühm, asetusli-
 hased ehk sörmuspilkkõhrelihased, on oluline h e l i l i s u -
 s e ehk s o n o o r s u s e tekitamisel. Kõik need lihased
 on ühe otsaga kinnitatud pilkkõhredele. Kokku tõmbudes viivad
 nad pilkkõhrede sisepinnad teineteise vastu. Häälekurrud
 on siis võnke- ehk vibreerimisasendis. Kopsudest tulev
 õhuvool ei pääse muidu häälekurdude vahelt läbi, kui peab
 nad ettepoole lükkama. Oma raskuse tõttu tulevad häälekur-
 rud taas tagasi endisesse asendisse. Mõlemad tegevused
 korduvad mitu korda järgemööda. Nõnda tekib siis h e l i l i s u s .
 Keelehäälikuist on helilised kõik vokaalid ehk avahäälikud
 ja konsonantidest ahtushäälikud j, l, m, n, r, z, ž, v, β,
 š, ʃ, w ning sulghäälikud b, d, g . Välised sörmuspilkkõh-
 relihased võimaldavad s o s i s t a d a ja tagumiste abil
 toimub s ü g a v s i s s e h i n g a m i n e .

3. 2. 3. Kõri tähtsain osa on h ä ä l e k u r r u d ehk häälepaelad (cordae vocales, plicae vocales, labia vocalia). Häälekurrud on peaallikas, kus moodustatakse heli. Varemalt nimetati häälekurde häälepaelteks peamiselt just sellepärast, et inimestel oli kujutus, nagu oleksid häälekurrud kuidagi muusikariista keelte sarnased. Tegelikult on häälekurrud õige massiivne lihasmass, mille siseküljed on vallali ning võivad vabalt liikuda. Välisküljed on kinni kilpkõhre sisseinas. Häälekurdude ja pilkkõhrede sisepindade vahel on h ä ä l e p i l l u. Pärishäälekurdudest ülemal on ebahäälekurrud. Ebahäälekurdude ülesandeks on võideliima eritamine pärishäälekurdudele. Kummalgi pool pärishäälekurdude ja ebahäälekurdude vahel on tühe, mida kutsutakse k õ r i v a t s a k e s e k s. Vatsakesteigi seintes on lima eritavad näärmed. Teiseks moodustavad kõrivatsakesed vaba ruumi, kus pärishäälekurrud saavad liikuda, ning on pärishäälekurdudele kaitseks. Kõri nimetatakse foneetikas a l u m i s e k s h ä ä l e a l l i k a k s.

3.2. 4. Pilkkõhrede liikumise tagajärjel võib häälekurdude asend muutuda ja häälepilu võib saada mitu erisugust kuju. Häälekurdude vahel olev häälepilu moodustab jõudehingu ajal pikerguse kolmnurga. Nagu eespool juba mainitud, on kõnelemise ajal sissehingamise puhul häälekurdude vahel

olev pilu laia viisnurga kujuline. Väljahingamise ajal on pilu kuju muutuv. Kõri tegevus hääle ja häälikute moodustajana on mitmesugune. Kui häälekurrud on avatud, on kujundavad häälikud h e l i t u d. Normaalselt on helitud sulg-
 häälikud k, p, t ja ahtushäälikud f, s, š, ſ, ʃ. Peab aga kohe siinkohal lisama, et helitus ja helilisus on suhtelised nähtused. Häälikute helitus oleneb sellest, missugune on häälekurdude vahel oleva pilu suurus ja kuju. Kui pilu on avaram, on häälik helitum, kui pilu on väiksema nurgaga, on häälik h e l i l i s e m. Helituse ja helilisuse omavahelistes suhetes tuleb ilmekalt esile k a a s h ä ä l d a m i n e ehk k o a r t i k u l a t s i o o n. Ei hääldata nõnda, et häälikud oleksid moodustatud absoluutselt iseseisvatena üksteise järel, umbes nagu helmed lükitud nõörile. Häälikuid artikuleeritakse nii, et nad sulavad mõnel määral üksteisesse, umbes nagu vesivärvidega maalides üks värv voolab kokkupuutekohal teisele. Kahe vokaali vahel on nn. helitud häälik sellepärast osaliselt heliline, et helitu hääliku kujundamiseks ei asetu häälekurrud järsku foneerimisasendist avaasendisse ja pärast helitu hääliku moodustamist ei kao avaasend kohe, vaid kummalgi puhul on üleminekuaste, kus häälekurdudevaheline pilu on väikese nurgaga.

3. 2. 5. Eesti rahvuskeel ja murrete enamik ei tunne

helilisi sulghäälikuid b, d, g, mis on omased vene (баба
'eit, деды 'vanaisad, нога 'jalg'), saksa (beben 'värisema;
dulden 'kannatama, gegen 'vastu'), inglise (babble 'lobisema
did 'tegi, go 'minema) või mõnele muule keelele. Eesti rah-
vuskeeles võib helilisi sulghäälikuid kuulda vaid nendelt
isikutelt, kelle häälduses on tugevat vöörkeele mõju. Samuti
vöörkeele mõjul esinevad b, d, g vastu vene keeleala ja Lä-
tis leivu ning lutsi keelesaarel. Need sulghäälikud, mida
eesti õigekirjutus tähistab b, d, g-ga, on p o o l h e l i -
l i s e d ehk p o o l h e l i t u d. Foneetilises kirjas -
foneetilises transkriptsioonis - on poolheliliste sulghääli-
kute märgiks B, D, G. Mainitagu siinkohal veel seda, et
poolheliline on ka eesti s, kui ta on vokaalide vahel või
helilise konsonandi järel. Viimase hääliku foneetiliseks
märgiks tarvitatakse suurt Z-d. Eesti B, D, G ja Z (uBà,
oDà, aGà, iZà, pärZlane, s.o. uba, oda, aga, isa, pärslane)
kujundamisel on häälepilu kogu aeg väga väikese nurgaga.
Poolheliliste häälikute alg- ja lõpposas on pilu sageli nii
väikese nurgaga, et häälekurrud on tegelikult foneerimisasen-
dis, ja sel juhtumil on siis vastava hääliku alg- ja lõpposa
moodustatud heliliselt.

3. 2. 6. Et eesti keeles on poolhelilistel ehk poolheli-
tutel sulghäälikutel keelele omapära andev osa, siis esita-

tagu nende helilisuse kohta lähemalt mõni näide. Sõna alguses on eesti k, p, t alati täiesti helitud (kook, paat, taat). Helitud on ka võõrsõnade ortograafilised b, d, g samas asendis (brigadir, draama, garaaž). On täiesti ebaeestipärane taotleda helilisi sulghäälikuid võõrsõnade alguses, nagu seda võib kuulda mõnede haritlaste kõneususel. Brigadir, draama ja garaaž häälduvad keelepäraselt ikkagi prigadir, traama ja karaaž. Sõnaalguline sulghäälik, olgu kirjapildis k, p, t või b, d, g, võib muutuda algosas veidi heliliseks siis, kui tema ees on otseselt heliline vokaal ning sulghäälikuga algav sõna sulab eelneva sõnaga foneetiliselt üheks sõnaks, nagu näiteks juhtumeil vana kana, koolipoiss, toidubaar. Sõna sees helilises naabruses on eesti sulghäälikud k, p, t ja s seda helilisemad, mida lühemad nad on ning mida kaugemal sõnas nad asuvad. Kui häälik lüheneb, muutub ta helilisemaks, ja vastupidi. Pikas sõnas, nagu kookidegagi, on viimased sulghäälikud spirantsemad ning peaaegu helilised. Sõna lõpus on sulghäälikud B, D, G ja Z helitud, kuid siiski nõrgemad kui k, p, t ja s. Teatavasti peetakse ilmseks hääldamisveaks helilise z tarvitamist eesti keeles, mida peamiselt haritlaste kõnes võib vahete-vahel kuulda (izä, tazä, s. o. isa, tasa). Samasuguseks võõrapäraseks hääldamisveaks tuleb pidada võõrsõnades hääldatavaid helilisi b, d, g-d,

mida taotletakse mõnede teadlikkudegi keeletarvitajate poolt.

Õige keelevaistuga eestlane ei häälda sõnades oodidega, žaboode, liigaga jne. heliliselt sulghäälikut ega püsi teisel juhtumil eesti poolhelitul, s.t. ei ütle ôdiDeGa, žabô.De, līgaGa, vaid hääldab kogu sõna ulatuses helitud või poolhelitud sulghäälikud: ôDiDeGa, žabô.De ehk šaBô.De, līGaGa. Eesti keelevaist eeldab siin igal juhtumil poolhelitut või helitut sulghäälikut.

3. 2. 7. Foneetilises kirjanduses jagatakse sulghäälikud

helilisuse järgi kahte rühma: helituteks - teenuisteks

(k, p, t) ja helilisteks - meediateks (b, d, g).

Et eesti keeles k, p, t ja b, d, g üheks eristajaks on siis-

ki helilisus, siis tarvitatakse ka eesti keelest kõneldes oskus-

sõnu teenuis ja meedia. Eesti keeles ei ole aga helilisus

sulghäälikute peaaristajaks. Pandagu tähele sõnu toob ja

toop, kus mõlemal puhul on tegemist helitu sõnalõpulise

sulghäälikuga, kuid siiski tajub eestlase kõrv kohe, kas

küsimuses on p või b. See tõik osutab, et eesti keeles

peab otsima muid tegureid sulghäälikute eristamisel. Selleks

teiseks teguriks on nende häälikute moodustamise erinev

intensiivsus. Eesti keelest kõneldes tuleks seega tarvitada

oskussõnu tugev ehk fortis ja nõrk ehk leenis.

3. 2. 8. Nendes keeltes, kus leiduvad helitud sulghäälikud ehk teenuised ja helilised sulghäälikud ehk meediad, võivad meediad helitus naabruses muutuda teenuisteks ja teenuised helilises naabruses meediateks, nagu vene keeles kus laused от дома ja под столом häälduvad ад дома ja пат столом. Eesti keeles võivad leenised helitus naabruses muuta fortisteks, kui neile järgneb otseselt helitu häälik. Sõnad kärbsed, urbsed, toobki, püüdsid, soodsa, tundsi, jalgsi, mitmekülgselt on fortistega seal, kus kirjapildis on b, d, g : kärpsed, urpsed, tõpki ~ tõpki, püütsid, sõtsad, tuntsime, jalksi, mitmekülksed. Kui samades sõnades mõnes teises vormis ei järgne sulghäälikule helitut häälikut, esineb ikkagi leenis: kärbes, urbne, toob, püüdma, soodus, tundma, jalg, mitmekülgne. Helitus naabruses ei ole häälduslikku vahet b, d, g ja k, p, t vahel, kuigi kirjapildid on tunduvalt erinevad. Hammassulghäälik t hääldatakse näiteks sarnaselt sõnus üldse, jõudsid, pisemadki ja kitsi, metsas, pisematki = üitse, jeütsid, piZematki ja kit'si, metsaZ, piZematki. Leenise muutumine rortiseks võib esile tulla liitsõnadeski, kui liitsõna osised on teineteisega tihedasti liitunud: raudtee, kuldsepp, kingsepp hääldatakse tegelikult rauttee, kultsepp, kinksepp = rautte-rauttē, kultsep̃, kinksep̃. Kus liitsõna osised on liitunud lõdvemalt, säilib

leenis, nagu näiteks sõnades neidsinatseid, kuldsõrmus, muld-keha = neiD-sinatseid, kuD-seŕmũZ, muD-keha. Liitsõnades võib sõnaalguline fortis muutuda vastupidi eelmisele juhu-
le leeniseks, kui fortise eel on heliline häälik. Koolipoiss, sajakordne, elutuba, villpea on vokaalidevahelise ehk inter-
vokaalse leenisega: kõlĩBoiŕ, sajaGorDne, elũDuBa, vilBẽa.
Äsja kirjeldatud sulghäälikute hääldamisintensiivsuse muutu-
mine on sandhinähtusi (sandhist on juttu vastavas peatükis).
Tüüpiline sandhinähtus on seegi, et siis, kui lauses järg-
nev sõna algab fortisega, muutub eelneva sõna lõpus olev
leenis ka fortiseks. Pandagu tähele sõna toob lauses ta
toob ja ta toob piima. Viimases lauses hääldatakse b asemel
p: ta toop piima. Juba sellepärast ei või eesti keeles
fortissulghäälik igas asendis püsima jääda, et tema esinemis-
tingimused on piiratud. Fortissulghäälik võib niisugusena esi-
neda üksnes sõna absoluutses alguses ja lõpus (kook, paat).
Muus asendis on sulghäälik kas leenis või nn. geminaat.
Ainult kohati Põhja-Eesti rannamurdes võivad fortised esi-
neda ka vokaalide vahel ja heliliste ahtushäälikute järel
(nagu soome keeles): aka 'aga', lupa 'luba', kota 'koda',
jalka 'jalga' .

3. 2. 9. Ülalpool öeldi, et eesti sulghäälikud on seda
helilisemad, mida lühemad nad on. Mida lühem on sulghäälik,

seda väiksema intensiivsusega on ta ühtlasi moodustatud. Et pikem häälik on moodustatud intensiivsemalt ja lühem vähema intensiivsusega, kehtib kõigi eesti keele häälikute kohta. Artikuleerimise intensiivsus oleneb tugevamaist õhuvoolu survest ja hääldusorganite tugevamaist tegevusest.

3. 2. 10. Eesti l, m, n, r, v on helilised. Helitus naaberuses võivad nad olla ka ise helitud. Sõnades lehm, mahl, pahn, kõhr, kehv, rasv on h-le ja s-le järgnev ahtushäälik täiesti helitu: lehM, mahl, pahM, kehR, kohV, rasV. (helitute häälikut tähistab suur kirjatäht). Sel ajal, kui moodustatakse helitute konsonanti, on häälekurrud avatud. See avatus säilib ka järgneva helilise hääliku kujunemisel, nõnda et häälekurdude vahel ei ole helilisuseks vajalikku foneerimisasendit. Lõuna-eesti murrites on helitud vokaalid tavalised helitute konsonantide järel, nagu näit. setu murdes, kus kõneldakse tettÜ? 'tehtud', nakkattÜ? 'hakatud'. Helitute vokaalide hääldamistauust on niisamasugune kui heliliste konsonantide helituksmuutumisel. Ka vokaalide puhul säilib artikulatsiooni ajal häälepilu avaasend.

3. 2. 11. Eesti keele üheks omapäraseks jooneks on veel see, et sõna absoluutses alguses on heliliste konsonantide algosa helitu. Isikuti on helitus nii suur, et kuuldub, nagu oleks sõna algusesse hääldatud h: hlaṁmāZ 'lammas',

h r e m 'rõõm'.

3. 2. 12. Häälekurdudevahelisel a h t u s e l on mitu ülesannet. On olemas kaks k a h i n a - jakaks h e l i j u h - t u m i t. Kahinajuhtumiks on kõigepealt s o s i n. Sosina ajal on häälekurrud teineteise vastas, aga kõhrepilu on avatud ja häälepilu on suletud. Teiseks kahinajuhtumiks on h õ n g u s. Hõngamisel on häälekurrud nii kaugel teineteisest, et nad ei hakka võnkuma. Nõnda moodustub harilikult h - häälik.

3. 2. 13. Eesti h on igas asendis k õ r i h ä ä l i k ehk l a r ü n g a a l, olgu ta sõna alguses, sees vokaalide vahel, mõne teise konsonandi ees või sõna lõpus (hakkama, lähem, lehmad, nahk, jah). Järgneva helilise hääliku ees on lühike h võrdlemisi heliline, see tähendab, et tema artikuleerimisel on häälepilu hõngusahtus nõnda kitsas, et artikuleerimise alguses ja lõpus on häälekurdudel mõnel määral foneerimisasenditki. Intervokaalne h on eriti nõrk ja võib kiirkõnes koguni kaduda, nagu sõnas lähem, mida luulekeeles sagedasti riimitaksegi sõnaga näen. Samuti väga heliline ning nõrk on eesti keeles sõnaalguline h, kui teda hääldatakse keelepäraselt õigesti. Rahvuskeeles ja murrete suures enamikus on sõnaalguline h ehk s õ n a a l g u l i n e h õ n g u s kadunud. Hea hobune hääldatakse normaalselt ea

oBu^he. Ainult lõuna-eesi murdeala kaguosas ja Hiiumaal Püha-
 lepa murrakus ning külliti Kuusalu neemedel on sõnaalguline
 h praegugi täiesti eluvõimeline. Kui teda hääldatakse rah-
 vuskeeles, on ta enamasti teoreetiliseks normiks. Üldiselt
 eksitakse rahvuskeeles väga palju sõnaalgulise h vastu. On
 võimalik kuulda hääldamisuusust, nagu ea hoBu^he või hea
oBu^he, h-d võidakse hääldada isegi seal, kus ta pole kunagi
 olnud murdepäranegi: holi' hea' hoBu^he või holi' ea' oBu^he 'oli
 hea hobune'. Korrektne eesti rahvuskeele hääldamine nõuab,
 et h-d hääldataks kõikjal seal, kus teda kirjutataksegi,
 või ta jäägu sõna alguses ikka ja alati hääldamata. Viimane
 võimalus on üldisem ja keele iseloomule vastavana soovitatavam-
 gi. Teda võidakse hääldada nende murrete aladel, kus ta on
 praegugi veel elav. Sõnaalguline h on läinud kaduma seetõt-
 tu, et hõngusasend on üha taandunud, kuni sõna on alanud
 foneerimisasendiga nagu järgnev vokaalgi.

3. 2. 14. Kui ei osata sõnaalgulist h-d õigesti häälda-
 da, võidakse sageli eksiteele minna ja h asemele hääldatakse
 suuauhtushäälik x või q (vt. allpool): xirmuZ xea xoBu^he
 'hirmus hea hobune'. Võõrkeelte mõju all olevate isikute

hääldamises võib kuulda x-d ja ɣ-d sõna seeski: leçM 'lehm', taçtma 'tahtma'. Õigel eesti h-l pole märgatavat suulist ehk oraalset artikulatsiooni, vaid hääliku moodustamiskoht on ikka kõris. Naabrushäälikute mõjul võib suuõõnes olla vaid vähemärgatav kaasmoodustus. Isegi vöörsõnade ja vöörnimede algupärase h hääldab eestlane h-na, nagu sõnades psühholoogia, tehnika, Tšehhov jne.

3. 2. 15. Häälepilu hõngusasendiga on kujundatud ka h õ ng a t u d ehk a s p i r e e r i t u d häälikud. Saksa keele k, p, t erinevad selle poolest eesti omadest, et saksa häälikute lõpposas kuuleb h-d. Kui moodustatakse hõngamata sulghäälikut, kaob häälekurdude hõngusasend harilikult kohe pärast seda, kui on lõppenud vastava hääliku artikuleerimine. Hõngatud sulghääliku puhul püsib häälekurdude hõngusasend veel pärast sulghääliku moodustamistki. Võrreldagu selleks saksa Kopf, Tante ja Pappen ja eesti kopp, tont, papp hääldamist. Hõngatud hääliku moodustamisel on häälekurdude vahel olev pilu võrdlemisi avar. Pilkkõhredevaheline pilu on avatud. Pilu suurim laius on vähemalt 1,5 mm. Hõngamata hääliku puhul on pilu eest ja tagant teravakujuline. Hõngamisel pääseb artikulatsioonikohale rohkem õhku kui muidu. Seejuures on hõngatud häälikud moodustatud nõrgema intensiivsusega kui hõngamata häälikud. Eesti keeles esineb

hõngatud sulghäälikuid tavaliselt vaid saksa keele mõjul mõnede vanade linlaste keeles, kes võivad hääldada khuiDaZ, phalun, thānān õigete kuidas, palun, tānan asemel. Ühel juhtumil on ka eesti keeles nõrk hõngus siiski täiesti keelepärane, nimelt sõna absoluutses lõpus: kuKh, pāph 'kukk, papp'. Eesti keeles ei ole sõna lõpp järsk, vaid sõna artikuleerimine vaibub pikkamööda. Et helitu hääliku artikuleerimisel on häälekurdudes hõngusasend, siis ei kao sõna lõpus oleva helitu hääliku moodustamise lõppedes hõngusasend kohe, vaid püsib veidike veel edasi. Kui sõna lõpus on heliline häälik, siis ei kao häälekurdude foneerimisasend kohe vastava hääliku artikuleerimise lõpetamisel, vaid häälekurrud foneerivad natuke edasigi. Seetõttu kuuleb eesti keeles vokaaliga ja helilise konsonandiga lõppevas sõnas lause absoluutses lõpus ebamäära vokaalikest: kes see oli?, laual on kann häälduvad sageli kešše oli?, lauwāi on kann. Isikuti on see sõnalõpuline ebamäärane vokaalike arenenud täielikuks e- või ö - sarnaseks vokaaliks ja vastava isiku kõne on siis paheliselt ö k i t a t u d.

3. 2. 16. Häälekurdudega moodustatakse veel mõned keelehäälikud peale juba mainitud h. Häälekurdude s u r u a h t u s e g a moodustatakse nimelt k a t k e h ä ä l i k, mis on tavaline taani, läti ja liivi keeles. Eesti keelealal esineb katkehäälik teatavasti ükanes läti keele tugeva mõju

all olevas leivu murdes. Tema foneetiliseks märgiks on ?.
 Läti keeles on katkehäälik näit. sõnades būt 'olla', pūt
 'puhub,' draugs 'sõber', kus pikk vokaal või liiftong kat-
 kestatakse keset hääldamist, nõnda et häälik või häälikuühend
 hääldub justkui kahes osas. Leivu murdes võib katkehäälikut
 kuulda näit. sõnas pa²ättama 'pajatama', kõnelema. Katkehää-
 lik on ahtuse ja sulu vahemoodus. Katkehääliku artikuleeri-
 misel ei ole häälekurdudes täielikku sulgu, vaid häälekurrud
 on hetkeks tugevasti teineteise poole surutud. Liivi keeles
 on mõnel puhul registreeritud ka täielikku sulgu, mis on aga
 äärmiselt põgus.

3. 2. 17. Häälekurdude vahele võib artikuleerimisel
 olla tekitatud ka täielik sulg, mis on ajaliselt üsna pika
 kestusega. Häälekurdude välisservad lähevad teineteise vas-
 ta, nõnda et suletakse tee kopsudest tulevale õhuveolule.
 Häälekurdude vahele moodustunud suluga kujundatakse kõige-
 pealt k õ r i s u l g h ä ä l i k ehk l a r ü n g a a l -
 k l u s i i l l, mis lõuna- eesti murretes on üsna harilik:
aäna? 'anna', vetta? 'võta', är? 'ära', jäl? 'jälle' jne.
 Rahvuskeelest tunneme seda kõrisulghäälikut mõnest inter-
 jektsioonist, nagu ?? ?? (laisa eitussõnana). Hääldusveana
 võib ta esineda k asemel: ? u? 'kukk', ? ass 'kass'. Nagu
 eesti keele intervokaalsed helitud sulghäälikud ei ole täies-

ti helitud, nõnda on ka ? alguses ja lõpus osalt heliline, s.o. häälekurdude vahel ei ole kujundatud absoluutset sulgu hääliku alg- ja lõpposas. Peale eesti keele võib nõrka kõrisulghäälikut kuulda mõnes soome murdes. Õige harilik on ta semi keeltes.

3. 2. 18. Teiseks moodustatakse häälekurdude suluga j ä r s k a l g. Seda meile võõrast sõnaalgu tunneme kõigepealt saksa keelest. Sõnades aber 'aga', ein 'üks', immer 'ikka' on vokaali ees veel suulisi sulghäälikuid meeldetuletav nõksatus. Kõrisulghääliku ja järsu alu vahel ei ole füsioloogilist vahet. Vahe on positsiooniline. Järsu alu moodustamisel ei asetu häälekurrud sõna alguses otsekohe foneerimisasendisse, vaid nad sulguvad enne hetkeks täielikult ja avanevad siis foneerimisasendisse. Lisatagu veel, et eesti keeles võib järsk alg olla emfatiseerivaks võtteks. Kui mõnd sõna tahetakse lausest eriti esile tõsta, võidakse tema alguses vokaali ette hääldada õigegi tugev järsk alg: ma ütlen - ?ei, ?ei 'ma ütlen: ei! ei!' Eesti keeles on sõna - del muidu l a u s k a l g, s.o. jõudeasendist siirdutakse pikkamisi foneerimisasendisse. Seetõttu sulavad eesti keele sõnad omavahel kokku ja kõne ei ole stakaatoline nagu saksa keeles. Ainult kadaklikus hääldusuuususes võidakse ka eesti keeles iga sõnaalgulise vokaali ees järsku algu tarvitada.

Kui vokaaliga lõppev sõna liitub järgmise sõnaga, nagu maa-alune, elu-aegne, ei ole siingi liitsõna teise osise alguses järsku algu, vaid üksnes akustiline paus. Õiges eesti keeles kõlavad näiteks mis en?, mul on, ei ole jne. ühe sõna-na: mis'son?, mul'lon, ei'jole.

(43)

3. 3. Manustoru.

3. 3. 1. Manustoruks nimetame seda osa hääldamiselunditest, mis on ülalpool häälekurde. Manustoru osad on k õ r i e s i k (vestibulum laryngis), n e e l u õ õ s (cavum pharyngis), s u u õ õ s (cavum oris). Viimane on häälikute moodustamise seisukohalt kõige olulisem. Igasugust suuõõnes kujundatud häälikut kutsutakse s u u h ä ä l i - k u k s ehk o r a a l i k s. Edasi on n i n a õ õ s (cavum nasi). Kui hääliku moodustamisel on ninaõõs esmajärgulise tähtsusega, on niisugune häälik n i n a h ä ä l i k ehk n a s a a l. Suuõõne osi peab üksikult hästi tundma, et edaspidi aru saada iga hääliku moodustuskohast ja moodustusviisist.

3. 3. 2. Kui alustada vaatlust kõri poolt, näeme kõigepealt n i b u ehk k u r g u n i b u (uvula). Sellele järgnevad p e h m e s u u l a g i (palatum molle ehk velum palati) ja k õ v a s u u l a g i (palatum durum). Pehme suu-

lagi koos nibuga sulevad ja avavad käigu ninavõõde, kuid peale selle on neil organeil ka otseseid ülesandeid häälikute kujundamisel. Pehme suulagi jaguneb kolme ossa: t a g a-, k e s k- ja e e s o s a (postvelum, mediovelum, praevelum). Ka kõva suulagi jaguneb kolme ossa: t a g a-, k e s k- ja e e s o s a (postpalatum, mediopalatum, praepalatum). Häälikud, mille peamine moodustuskoht on nibu, on n i b u h ä ä l i k u d ehk u v u l a a r i d; need, millel on moodustuskohaks pehme suulagi, on p e h m e s u u l a e h ä ä l i k u d ehk v e l a a r i d, ja millel kõva suulagi - k õ v a s u u l a e h ä ä l i k u d ehk p a l a t a a l i d. Peale selle kõneleme veel, täpsemalt eristades, p o s t v e l a a r i d e s t, m e d i o v e l a a r i d e s t, p r e v e l a a r i d e s t ja p o s t p a l a t a a l i d e s t, m e d i o p a l a t a a l i d e s t, p r e p a l a t a a l i d e s t.

3. 3. 3. Kõva suulae eesosas on h a m b a s o m b u d ehk a l v e o o l i d (alveoli). Viimases kohas moodustatud häälikud on s o m p h ä ä l i k u d ehk a l v e o l a a r i d. Edasi on olulised ka hambad (dentes). Siin kujundatud häälikud on h a m m a s h ä ä l i k u d ehk d e n t a a l i d. Kui häälik moodustatakse hammaste taga, on ta p o s t

d e n t a a l, kui aga hammaste vahel- i n t e r d e n -
t a a l .

3. 3. 4. Suuõõne põhjas on k e e l (lingua). Igasugune keele abil artikuleeritud häälik on k e e l e h ä ä l i k ehk l i n g v a a l. Keele osad on k e e l e p ä r a (radix), k e e l e s e l g (dorsum), milles eristame kolme osa: postdorsum, mediodorsum ja praedorsum. Keeleseljal moodustatud häälikud on p o s t d o r s a a l i d, m e d i o -
d o r s a a l i d ja p r e d o r s a a l i d. Artikulatsiooni seisukohalt on tähtsad keeleselja äärmine eesosa ehk l a b a (corona) ja k e e l e t i p p (apex), kus artikuleeritakse k o r o n a a l i d ja a p i k a a l i d. Häälikud, mille peamine artikulatsioonikoht on keele külgedel (latera), on k ü l g h ä ä l i k u d ehk l a t e r a a -
l i d.

3. 3. 5. Keele kuju võib muutuda ning keel võib liikuda edasi ja tagasi, üles ja alla kas tervikuna või üksikus osas. Keele suur paindumus võimaldabki mitmesuguseid artikuleerimisviise, mis tekitab erisuguseid akustilisi efekte. Neid tajume eri häälikutena. Suuõõnel koos temas asetsevate häälikuid moodustavate organitega on kaheksa funktsioon. Esiteks võib suuõõnes tekkida mitmesuguseid takistusi kopsudest tulevale õhuvoolule, mis on erisuguste mürade põhjuseks.

8) Teiseks võib organite eri asendite tõttu kujuneda mitmesuguseid resonaatoreid, mis annavad täishäälikutele eri mündi.

3. 3. 6. Lõpuks peab mainima h u u l i g i (labia), kus kujundatakse h u u l h ä ä l i k u d - h k l a b i a a l i d. Kui tegevuses on mõlemad huuled, on häälik b i l a b i a a l kui hääliku moodustajaiks on aga alumine huul ja ülemised hambad, on häälik l a b i o d e n t a a l e h k d e n t i - l a b i a a l.

3. 3. 7. Hääldamisorganid jagunevad aktiivseiks ja passiivseiks selle järgi, missugune osa on neil häälikute moodustamisel. Aktiivseiks nimetatakse neid elundeid, mis võivad teha häälikute moodustamiseks vajalikke liigutusi. Passiivsed elundid ei toimi iseseisvalt, vaid nad on üksnes aktiivsete organite tugipunktiks. Aktiivsed hääldamisorganid on häälekurrud, nibu, pehme suulagi, keel ja huuled. Passiivsed organid on kõva suulagi, hambasambud, alveoolid ja hambad. Mõnel puhul võib aktiivne hääldamisorgan olla passiivnegi. Nõnda näiteks on k moodustamisel pehme suulagi passiivne. Keelesel ja tagaosas tõuseb pehme suulae poole ning moodustab temaga sulu. Häälikute moodustamisest võib osa võtta ka kaks aktiivset organit, nagu bilabiaalse y kujundamisel, kus mõlemad huuled lähenevad teineteisele.

3. 3. 8. Nibu, pehme ja kõva suulagi, keel ja huuled

kekku on ülemiseks hääleallikaks. Siin saab häälik oma olemiseks vajaliku värvingu ehk kvaliteedi.

Manustoru on ühtlasi ka tähtsaks resonantsiruumiks. Resonants ehk õmama on keha kaasavõnkumine, kui mõjuva võnkumise ehk lainetuse võnkesagedus on võrdne keha enda võnkesagedusega. Inimorganismis on, nagu öeldud, peamisteks resonaatoriteks manustoru ja rindkere.

3. 3. 9. Enne kui asuda vaatlema manustoru tegevust, tuleb lausuda paar sõna sellest, kuidas on võimalik seda tegevust uurida. Üheks võimaluseks on mitmesugused haiguslikud nähtused, kus põskedes või mujal suuõõne välisseinas on haav või avaus, mis võimaldab hääldamise ajal vaadata suuõõnde. See võimalus on muidugi haruldane ning erakordne. Teisteks võimalusteks on röntgen ja palatograafia. Röntgeni abil võime teha ülesvõtteid igast üksikust keele asendist ja filmida koguni pikemalt keele tegevust kas üksiku hääliku või sõna hääldamisel. Et aga röntgeni ülesvõtted ei ole alati kättesaadavad, kasutab keeleteadus lingvopalataalse artikulatsiooni uurimiseks kõigepealt palatograafiat. Palatograafia abil saame palatogramme. Palatografeerimiseks vajatakse kunstlikku suulage, mis asetatakse suhu loomulikule suulaele. Kunstlik suulagi peab olema hästi õhuke, et ta ei

takistaks normaalset hääldamist. Enne suhu asetamist on kunstlik suulagi kaetud kakaoga, magneeslaga või mõne muu kahjutu pulbriga. Hääldamisel pühib keel pulbri kunstlikult suulaelt ja nõnda saab kerge vaevaga kätte koht, kus artikulaatsioon on toimunud. Suuõõnes toimuvat hääldamistegevust saab registreerida ka kümograafi abil. Suu ette asetatakse lehter, mis püüab kinni suust tuleva õhuvoolu. Lehtriga ühenduses oleva vooliku kaudu kandub õhuvool kirjutuskapslile. Kapslil olev nõel kirjutab siis kümograafi trumlile õhuvõnked, mis on tekkinud suuõõnes. Manustoru tegevust uuritakse edukalt ostsilloograafiga.

3. 4. Neeluõõs.

3. 4. 1. Neeluõõnel pole eesti keeles häälduslikku ülesannet. Siin moodustatakse üksnes mõni interjektsioon (näit. joomise jäljendamisel). Mõnes teises aga, nagu näit. araabia keeles, võib neeluõõnes moodustada mitmeid eri häälikuid, mida artikuleeritakse sel teel, et neeluõõnes kujundatakse elundi kokkutõmbamisel kas avaram või kitsam ahtus. Neeluõõnes moodustatud häälik on n e e l u h ä ä l i k e h k f a - r ü n g a a l.

3. 5. N i b u .

3. 5. 1. Nibu on liikuv lihasmass, mis, nagu öeldud, suleb käigu ninaõõnde või avab selle. Lihaste kokkutõmbumise tõttu võib pehme suulagi koos nibuga tõusta ning vastu neeluseina minna. Seega suletakse kõik ninaõõnde. Kui aga pehme suulagi koos nibuga ripub alla, pääseb õhku välja ka läbi ninaõõne. Ninaõõs muutub seega resonaatoriks, mis annab häälikule erilise varjundi. Nõnda siis olenevad nibu tegevusest suurel määral n a s a l i s a t s i o o n ja n a s a a l s e t e häälikute olemasolu, millest on kõnet allpool.

3. 5. 2. Nibu võib aga olla ka mõnede häälikute otseks moodustajaks. Kõige tuntum nibuhäälik on n i b u - ehk u v u l a a r n e r. See häälik on hästi tuntud prantsuse, saksa ja mõnest teisest keelest. Eesti keeles esineb ta üksnes isikuti. Noorte hulgas on hakanud uvulaarne r levima. Harilikult nimetatakse uvulaarse r-i hääldamist põristamiseks. Uvulaarne r kujundatakse nõnda, et kopsudest tulev õhuvool lükkab nibu ettepoole. Oma raskuse mõjul laskub nibu siis taas endisesse asendisse. Niisugune ettepoole lükkumine ja tagasilaskumine toimub mitu korda. Uvulaarse r-i kujundamisel toimub niisiis seesama tegevus, mis on omane keeleotsa- r-i moodustamisele. Et nibu-r kujundatakse

nibu väristamisega, nimetatakse seda häälikut n i b u v ä r i häälikuks ehk uvulaarseks tremulandiks, mille foneetiliseks märgiks on f.

3. 5. 3. Nibuga võib olla moodustatud ka eriline ahtus-häälik x ja nibu-sulghäälik q, mis moodustuvad sel teel, et pehme suulagi ja nibu moodustavad sulu vastu neeluseina. Need häälikud eesti keeles ei esine, kuid on tavalised mõnes teises Nõukogude Liidus kõneldavas keeles.

3. 5. 4. Nibu ja pehme suulae tagaosa võivad sulgeda käigu ninaõõnde kas täiesti või osaliselt. Normaalse hääldusega inimesel on ainult teatud häälikute puhul kõik ninaõõnde avatud. Võib aga esineda patoloogilisi juhtumeid, kus nibu puudub või pehme suulagi on üldse liiga lühike, või nibu tegevus on halvatud, nii et käiku ninaõõnde ei ole võimalik sulgeda. Niisugusel korral käib kõnega kaasas väga tugev õhuvool ka nina kaudu, mida nimetatakse i n i k s.

3. 5. 5. Kui nina kaudu voolab õhku välja ainult vastavate häälikute puhul või teatud ühendites, kõneleme n a - s a a l s u s e s t j a n a s a l i s a t s i o o n i s t. Nasaalsed häälikud on need, mille moodustamisel on tingimatuks nõudeks õhuvoolu vaba tee nina kaudu, nagu m, n ja ŋ kujundamisel. Nasaleerimine on ninaõõne avaolek sekundaarse või koartikulatsioonilise nähtusena, näiteks m, n, ŋ-le

järgneva vokaali puhul eesti keeles. Sõnas maa võib kogu sõna artikuleerimise ajal kõik ninaõõnde olla avatud. Seega esinevad selles sõnas nasaal m ja nasaleeritud vokaal a.

3. 6. K e e l j a s u u l a g i .

3. 6. 1. Pehme ja kõva suulae ning hammaste suunas artikuleerib keel mitme eri osaga. Keele artikulatsioonid on üldse palju arvukamad kui ühegi teise häälduselundi omad. Kõneleme ju eesti keelest , sest keeletarvitaja teadvuses on keel just see tegur, mis võimaldab erisugust kõnelemist. Siinkohal on põhjust peatuda häälikute moodustamise üldistel põhimõtetel. Inimkeele häälikud jagatakse konsonantideks ehk kaashäälikuteks ja vokaalideks ehk täishäälikuteks. Konsonantide moodustamisel on kopsudest tuleval õhuvoolul ikka kuskil mingisugune takistus ees. Õhuvool kõrvaldab takistuse ning tekitab müra. Seda müra tajume eri häälikutena olenevalt sellest, kus on takistus ja milline ta on. Vokaali moodustamisel ei ole õhu teel suuõõnes ega huultel takistust. Kuigi keel en mõne vokaali kujundamisel tõusnud enam kui teise vokaali moodustamisel, ei teki siiski ühegi vokaali artikuleerimisel ilmset müra. Vokaalide moodustamisel on kogu hääldusaparaat pingutatud. Pingutatud on isegi suu- ja ninaõõne seinad. Konsonante iseloomustab aga see

asjaolu, et pingutus on keskendunud üksnes teatud kohta-sin-na, kus on asjaomase hääliku moodustamise tulipunkt. Muu osa hääldusaparaadist ei ole pingutatud. Täiesti pingutamata on suu- ja ninaõõne seinad. Konsonantide ja vokaalide moodustamisel on vahe ka kopsudest tulevas õhuvoolus. Konsonantide puhul on õhuvool tugev. Eriti tugev on ta helitute konsonantide moodustamisel. Vokaalide puhul on õhuvool nõrk. Mõnes keeles võivad hääldusorganite pingutus ja õhuvoolu tugevus olla suuremad kui teises. Eesti keelt iseloomustab just niihästi pingutuse kui ka õhuvoolu tugevuse suhteline nõrkus.

3. 6. 2. Selle järgi, missugune asend on häälekurdudel, on konsonandid kas helitud või helilised. Helitud konsonandid on üldiselt tugevamad kui helilised, sest helitud moodustatakse suurema müraga, s. o. nende moodustamisel on õhuvool tugevam. Eesti sulghäälikute B, D, G (õigekirjutuses b, d, g) ja sisihääliku Z (õigekirjutuses s) artikuleerimisel on tugevuse ja helilisuse omavahelised suhted keerulisemad. Helilisuse suhtes kuuluvad need häälikud helitute hulka, ent tugevuselt siiski heliliste juurde. Need häälikud on nimelt helitud ja nõrgad.

3. 6. 3. Keel võib vastu suulage või mõnda teist elundit moodustada kas s u l u, a h t u s e või ainult vähe suunduda teise elundi poole, nõnda et keele ja viimase vahele jääb

ikkagi a v a u s. Kui keel ja vastaselundid moodustavad sulu, kutsutakse niiviisi kujundatud häälikut s u l g h ä ä l i - k u k s ehk k l u s i i l i k s (k, t, p). Samade häälikute kohta tarvitatakse ka oskussõna i m p l o s i i v, mis aga eesti keeleteaduses ei ole kodunenud. Kui keele ja vastas- organi vahel on ahtus, on häälik a h t u s h ä ä l i k ehk s p i r a n t (χ, ϕ, g, j, ʃ, ʒ, s, z, š, ž, l, r, v, f jne.) Kui artikuleerimisel keel ainult suundub vastaselun- di poole, kõneleme a v a h ä ä l i k u s t ehk v o k a a - l i s t (a, o, u, e, ä, e, i, ö, ü jne.).

3. 7. H u u l e d.

3. 7. 1. Olles lõpetanud suuõõnes moodustatavate hääli- kute kirjeldamise, tuleb võtta vaatluse alla need häälikud, mis artikuleeritakse huultega. Need häälikud, mille moodus- tamisel on huultel peamine ülesanne, on h u u l h ä ä l i - k u d ehk l a b i a a l i d. Huultega võib häälikuid moodus- tada eri viisil. Hääliku moodustajaks võivad olla mõlemad huuled. Alumine huul on aktiivsemaks organiks, mis liigub ülemise huule poole. Kui artikuleerimisest võtavad osa mõle- mad huuled, kõneldakse b i l a b i a a l s e i s t hääli- kuist. Kui aga häälik kujundatakse alumise huule ja ülemis-

te hammaste reaga, kutsutakse teda l a b i o d e n t a a l -
s e k s e h k d e n t i l l a b i a a l s e k s. Huultega võib
kujundada niihästi sulg- kui ka ahtus- ja avahäälikuid. Sulg-
häälikute moodustamine on võimalik siiski vaid bilabiaalselt
kui mõlemad huuled sulevad täielikult tee kopsudest tulevale
õhuvoelule. Bilabiaalne või labiodentaalne ahtus võib olla
erikujulise piluga. Et huulhäälikute artikuleerimine on
silmapäris kergesti nähtav, ei alistu need häälikud nõnda
hõlpsasti assimilatsioonidele nagu oraalsed ja larüngaalsed
häälikud. Kui artikulatsioon on nähtav, võib seda kontrolli-
da.

IV. SUU- JA HUULHÄÄLIKUD.

Edasi käsitletakse eesti rahvuskeele ja murrete üksi-
kuid häälikuid, mis moodustatakse suus ja huultel.

4. 1. Sulghäälikud ja nasaaalid.

4. 1. 1. Suus moodustatud sulghäälikud on k ja t ning
nende helilised vasted g ja d. Enne nende üksikasjalist
käsitlemist tuleb mõne sõnaga iseloomustada sulghäälikut
üldiselt. Sulghäälikul on kolm ilmset ajalist moodustusosa,
nimelt i m p l o s i o o n, o k l u s i o o n ja e k s -
p l o s i o o n. Implosioon on hetk, kus keel kujundab

sulga, oklusioon on sulu kinnipidamine – seepärast kutsutakse teda rahvusvahelise nimetusega ka t e n ü ü k s –, eksplosioon on sulu avamine. Mida peamiselt kõrvaga kuuleme, on just eksplosioon. Kui klusiil on helitu või poolheliline, nagu eesti keeles, on tema artikuleerimisel häälekurrud avatud kas täielikult või osaliselt. Heliliste sulghäälikute puhul on häälekurrud foneerimisasendis. Sulghäälikute kolme osa ja helilisust saame uurida kas kumograafi või röntgeni ja estsillograafi abil.

4. 1. 2. Tavaliselt esinevad häälikud ikka ühendites. Ühest häälikust koosnevaid sõnu on õige vähe. Eesti keeles on ühehäälikulisi sõnu peale interjektsioonide vaid mõni üksik, nagu öö, a a aja', ee (omastav sõnast esi), hoo (omastav sõnast hoog). Kui häälikud esinevad üksteisega ühenduses, mõjutab ühe hääliku moodustuskoht teise oma. Sulghäälikud on eriti alid alluma naabruse mõjule. See seik torkab silma just k puhul. Kirjamärgi k taga peitub terve sari häälikuvarjundeid, mis oma iseloomult on siiski nii lähedased üksteisele, et neid ei tajuta iseseisvate häälikutena. k artikuleerimiskohtade varieerimine oleneb eriti vokaalnaabrusest. Eesti keeles on foneetiliselt võttes nii palju k-sid, kui on vokaale. Mõjutaja on peamiselt järgnev vokaal. Pandagu selleks tähele k-d sõnades kava, kevad, kivi, kõva

jne. Foneetika teeb harilikult vahet vaid kahe k-rühma vahel. Ühel juhtumil on sulu peamine koht keeleselja tagaosas ja pehme suulae vahel. Teisel puhul on sulg keeleselja keskosas ja kõva suulae tagaosas vahel. Seega on k p o s t d o r s a a l n e v e l a a r - p a l a t a a l n e s u i g - h ä ä l i k. Harilikul moodustamisel on aktiivseks organiks keeleselja tagaosas, mis tõuseb vastu suulage. k moodustuskoht avaldab mõju ka naabruses olev konsonant. Sõnades katk ja kaktus häälduvad konsonantühendid tk ja kt enam-vähem mediopalataalselt. k artikulatsioonikoht on nihkunud ettepoole, kuid ühtlasi on ka t oma nihkunud tahapoole.

4. 1. 3. Eesti g on vaid k lühem ja nõrgem aste. Heliline g nagu helilised b ja d -gi puudub eesti keeles. Ainult vene või mõne teise võõrkeele poolt mõjustatud hääldamises võib kuulda helilist sulghäälikut. Murretes esineb ta üksnes seal, kus võõrkeele mõju on suur, nagu setu murde idaosas ja Läti NSV-s olevail keelesaartel, kus esineb tuba 'tuba', padā 'pada', tsigā ehk tsigā 'siga' jne. Leivu ja lutsi murdes võib heliline sulghäälik olla sõna alguseski: bikši 'püksid', dāittama 'ehitama', guòD 'au'.

4. 1. 4. Lingvopalataalselt on ŋ artikuleeritud nagu sulghäälik, kuid teda moodustades on kõik ninaõõnde avatud, mis k ja g artikuleerimisel on suletud. Et ŋ on heliline

häälik, siis on ta tegelikult nasaleeritud g. Tavaliselt ei nimetata ŋ-i nasaleeritud sulghäälikuks, vaid p o s t d o r s a a l s e k s v e l a a r - p a l a t a a l s e k s n a s a a l i k s. Peab alla kriipsutama tõika, et eesti keeles ei ole ŋ -i ja g või k lingvopalataalsed artikulatsioonid siiski mitte täiesti võrdsed. ŋ -i moodustamisel on suulael puudutus natuke tagapoolsem kui sulghäälikul. Siin tuleb esile väga huvitav joon eesti keele häälduses, mida kohtame veel sageli. Kui ühel häälikul on kaks moodustukohta, siis läheneb teine neist teisele või taandub teise ka-suks. Käesoleval juhtumil on taandunud oraalne artikulatsioon, sest selleks, et eraldada nasaali sulghäälikust, on nasaalne artikulatsioon esmajärguline. Eesti rahvuskeeles võib ŋ esineda üksnes k ja g ees: ronk, pank, rong, pag, kus ta kirjpildiks on n: ronk, pank, rong, pang. Eesti rahvuskeeles on ŋ peamiselt kombinatoorne häälik, mida kõneleja teadvus ei tajugi iseseisvana. On vaid üksikjuhtumeid, kus ŋ -st oleneb ka tähendus, vrd. kanngi = kanGi ja kangi = kanGi. Eesti murretes on geminaat ŋŋ täiesti iseseisev ŋg nõrgaastmelise vastena. Nõnda näit. on saarte murretes vanG, mitmus vaŋŋid 'vang, vangid', kaŋŋaZ - kanGaD 'kangas, kangad'.

4. 1. 5. Ka sulghääliku t artikulatsioonikoht on muutlik.

Eesti keel on siin oma suhetega eriti õpetlik. Eesti keeles on suhted niisugused, et lühike d (koda) on tavaliselt alveolaarne, pikem t (kota) on postdentaalne ja ülipikk tt (kotta) on interdentaalne, s.o. keele tipp ja esiosa on surutud eri passiivse organi vastu, kus moodustatakse sulg. Seega siis on t artikulatsioonikoht nihkunud seda enam ettepoole, mida pikem häälik. Siingi tuleb esile juba mainitud põhimõte, et pikema hääliku moodustamine on intensiivsem. Kui häälikut kujundatakse intensiivsemalt, siis on keele puudutusala sulghäälikute puhul suurem. t moodustamisel kasvab suuremus eespoolses suunas. Muijalgi suulael või hambasompudel on artikulatsioonipindala suurenenud, kuid pindala peasuurenemine on ikkagi hammaste suunas. Mõnes teises keeles, nagu vene keeles, ei ole t artikulatsioonikohtade muutumine ilmne, vaid niihästi t kui d artikuleeritakse samas kohas. Kas keeliti või isikuti on muis keelis t ja d kas prepalataalne, alveolaarne või dentaalne. Et t ja d artikuleerimine toimub peamiselt hammaste alal, nimetatakse neid häälikuid h a m m a s s u l g h ä ä l i k u - t e k s ehk d e n t a a l s e i k s k l u s i i l l i d e k s. t ja d helilisuse ja intensiivsuse suhted on eesti keeles samad kui k-l ja g-l.

4. 1. 6. n-hääliku lingvopalataalne artikulatsioon võib

olla sealsamas, kus on moodustatud t või d, kuid seda mitte eesti keeles. Eesti keeles on n artikuleeritud tunduvalt tagapoolsemalt kui homorgaanne sulghäälik. Eesti n-i moodustamisel on keeletipp ja keeleselja kõige eespoolsem osa kas alveoolidel või kõva suulae eesosal. Pikem n (omastav kañnu 'kannu' ja osastav kañnu 'kannu') on kujundatud ka veidi eespoolsemalt kui lühike n (kanu 'kanu'), kuid sellel häälikul on artikulatsioonikoha muutumine üsna väike võrreldes t muutumisega. Et eesti n moodustatakse homorgaansest sulghäälikuist üldiselt tagapoolsemalt, seletub taas mainitud reegluga, et siis, kui on üks artikulatsioonikeskust, peab teine neist lähenema teisele. Käesoleval juhtumil on oraalne artikulatsioonikoht lähenenud nasaalsele. n on tavaliselt heliline, kuid helitu konsonandi järel ka helitu (kõhn = kehN).

4. 1. 7. Mõnes keeles, nagu inglise ja rootsi keeles, esinevad nn. r e t r o f l e k s n e t ja k a d n i n g n. Retrofleksseks nimetame häälikut, mille kujundamisel keeleots on suundunud tahapoole. Hääliku artikulatsioonikoht on prepalaalne, kus keeleselja eesosa moodustab sulu. Eesti keeles leiduvad retroflekssed t ja n Kihnu saare murdes ja isikuti ka seal, kus omal ajal on rootsi keelel olnud tihedad kokku-puuted eesti keelega (Noarootsis ja Ristil).

4. 1. 8. Kõrvale jättes retroflekssed murdevarjundid, võib nentida, et eesti keeles on t p r e d o r s a a l - a p i k a a l n e a l v e o l a a r - d e n t a a l n e s u l g h ä ä l i k j a n p r e d o r s a a l - a p i k a a l n e p r e p a l a t a a l - a l v e o l a a r n e n a s a a l. Üldiselt on aga t, d ja n suulae suhtes p r e p a l a t a a l - a l v e o l a a r - d e n t a a l s e d h ä ä l i k u d.

4. 1. 9. Kui alumine huul aga läheb ülemise huule vastu ning mõlemad huuled moodustavad sulu, saadakse bilabiaalne sulghäälik. Bilabiaalsed sulghäälikud on helitu p ja heliline b. Mainitagu siingi, et eesti keeles ei ole olemas helilist b-d peale mõne murraku. See häälik, mida kirjapildis tähistatakse b-ga, on lihtsalt p nõrgem aste, mis on moodustatud vähema intensiivsusega ja mis mõnel määral on helilinegi. p artikuleerimisel moodustavad huuled hetkeks täieliku sulu manustorust väljuvale õhuvoolule. Kui sulg katkestatakse, on kuulda huulte naksatust. See naksatus ongi akustiliselt kõige olulisem moment p moodustamisel. Sulu kujundamisel ei ole huultel kindlat kuju, vaid see oleneb naabervokaalide huultekujust. Labiaalse sulghääliku artikuleerimisega saab kõige hõlpsamini nentida, et eesti keeles pole p ja b (=B) (või d ja t, g ja k) teenused ja meediad, vaid fortised ja leenised. Kui vaadata häälda-

ja näole, näeb, kuidas p-d artikuleerides huuled surutakse kokku palju tugevamini kui b hääldamise ajal. Pandagu selleks tähele sõnarivi taba, tapa, tappa, s. o. taBa, taPpa, taPpa hääldamist. Mida pikem on p-aines, seda enam on huulte ja kogu näo lihased pingutatud. Huulhäälikutel ei ole keele-artikulatsioon. Keele asend oleneb naabervokaalist. Vaatlused eesti rahvuskeeles p-st on näidanud, et eesti keeles võib see labiaalne häälik omalt poolt siiski mõjustada suulist artikulatiooni. Kui näit. a on hääldatud ühenduses p-ga, on a moodustatud eespoolsemalt kui muidu. See tõsiasi ei ole sugugi ootusvastane, sest eespool on mitmel korral juba kokku puutunud nähtusega, et kui naabruses olevail häälikuil on erinevad artikulatatsioonikohad, siis lähenevad need kohad häälduse hõlbustamiseks üksteisele. Huulteartikulatsioonil ei ole elundite paindumatuse tõttu kerge oma asendit muuta. Suu-artikulatsioon on painduvam ja käesoleval puhul nihkunud ettepoole, huulteartikulatsioonile lähemale.

4. 1. 10. Labiaalselt moodustatakse eesti m sarnaselt p ja B-ga. m on aga tavaliselt täiesti heliline. Üksnes helitu naabri järel võib ta olla ka helitu (lehm, osm), nagu on ülal mainitud. Vahe m-i ja p, B moodustamises on selles, et m-i puhul on kõik ninaõõnde avatud. Seetõttu käib m-ga kaasas tugev ninaheli, mispärast m-i kutsutakse b i l a b i a a l s e k s n a s a a l i k s.

4. 2. A h t u s h ä ä l i k u d .

4. 2. 1. Seni käsitletud lingvopalataalsed häälikud on moodustatud suluga. Edasi tulevad vaatluse alla häälikud lingvopalataalse ahtusega. Ahtushäälikuid on mitmesuguseid. Kõigepealt võib kõnelda hõõr häälikuisst ehk frikatiividest ja teiseks väri häälikuisst ehk tremulantidest. Esimeste häälikute puhul püsib ahtus kogu artikulatsiooniaja enam-vähem muutmata. Ahtus on sedavõrd kitsas, et kopsudest väljavoolav õhk pääseb sellest läbi hõõrdumisega. Sellest tuleneb asjaomaste häälikute nimetuski. Teisel juhtumil vaheldub laiem ahtus kitsamaga, ahtuse tekitaja on keeletipp. Vaheldus toimub kiiresti, nõnda et tekib väringuid. Viimati mainitud viisil kujundatakse r. Püsiva ahtusega moodustatakse h, g, ç, j, ŋ, ɖ, s, z, š, ž, l, f, v, w, β.

4. 2. 2. Ahtus, mida läbib õhuvool, võib olla keeleselja keskjoonel või. emmal-kummal keele küljel. Kui ahtus on keeleselja keskosas, kõneleme mediaalidest. Kui ahtus on keele külgedel, on häälik lateraal. l on lateraal ja teised suu-ahlushäälikud mediaalid. Mediaalne ahtus võib olla kas pilu ahtus või ka ha ahtus.

Piluahtus on enam-vähem ühtlane kogu oma ulatuses. Kahast kõneldes mõtleme, et kuskil on ahtusel suurem või väiksem nõgu või kaha, nagu š moodustamisel, kus hääliku kujundamisel on kaks tulipunkti ja nende vahel on nõgu.

4. 2. 3. Edasi tulevad käsitlemisele häälikud, mis moodustatakse mediaalse ahtusega. Enne seda peab veel kord mainima h-d. Eespool kõri tegevusest kõneldes on näidatud, et h on kõrihäälik, millel ei ole olulist oraalset ehk lingvopalaalset artikulatsiooni. Teatud määral moodustatakse h siiski ka suu abil, seda peamiselt silbi lõpus (jah, lahke, tahtma). h ahtus on õige avar, peaaegu juba vokaalide moodustamisele omane avaasend. Keel tõuseb vaid vähe harilikust jõudeasendist kõrgemale. Artikulatsioonikoht vaheldub naabervokaali järgi. Vokaalidevahelises asendis ja sõna algul on h larüngaalne häälik, silbi lõpus aga larüngo-oraalne, ent mitte kunagi oraalne ahtushäälik.

4. 2. 4. Piluahtusega kujundatavaid häälikuid on χ ja tema heliline vaste g. χ artikulatsioonikoht on peamiselt postdorsaalvelaarne. Keeleselja tagaosa tõuseb pehme suulae ja vähemal määral ka kõva suulae tagaosa suunas, niisiis samas kohas, kus moodustatakse k ja g. Kanal kopsudest tulevale õhuvoolule on võrdlemisi kitsas. Ahtus peab olema sedavõrd kitsas, et õhuvool pääseb temast läbi üksnes tugevasti

hõõrdudes. Hõõrdumine ongi see omapärane kahin-heli, mida kuuleme h artikuleerimisel. Kui hõõrdumine on tugev, on h artikuleeritud õige intensiivselt. Häälik on meile hästi tuntud vene (хата 'majake, onn', колхоз 'kolhoos', пахать 'künda') ja saksa keelest (lachen 'naerma', kochen 'keetma', Loch 'auk'). Eesti keeles võib see häälik esineda ainult isikupäraselt vene või saksa häälduse mõjul, kui kuulub tahtma, lahti, kohtuma õige häälduse tahtma, lahti, kohkuma 'tahtma, lahti, kohkuma' asemel. Niisugusel puhul on keelepäraselt õige eesti helitu h asendatud h-ga. h heliline vaste h esineb muide vene keeles niisugustes sõnades, nagu благо, благославить, kus ta kirjaipildis on г. Vanemast eesti kirjakeelest oletatakse, et siin esines k nõrga vastena h. On arvatud, et märkimisviisi mähe 'mäe', lughust 'loost' taga peitub hääldamine mähe, luhust. Õige harilik on h mitmes soome-ugri keeles. Eesti keelele kõige lähemas sugulaskeeles - vadja keeleski võib seda kuulda: pähe 'paed'.

Korrektne eesti rahvuskeel asendab laen- ja võõrsõnade h kas k-ga või h-ga: kirurgia < chirurgia, tehnika < technica, arheoloogia < archaeologia, kolhoos < колхоз. Kõnekeeles võidakse sõnaalguline võõrsõnade ja võõrnimede h jätta hääldamata nagu h-gi samas asendis: kohanimi Харьков 'Har-kov' hääldatakse arkov. Ei ole kuidagi eestipärane taotle-

da ʃ-d võõrsõnades, nagu tavatsevad mõned üksikud isikud. Et võõrkeeltes esinevat ʃ-d ja ʒ-d artikuleeritakse niihästi pehmel kui ka kõval suulael, nimetame neid p o s t - d o r s a a l s e i k s v e l a a r - p a l a t a a l - s e i k s a h t u s h ä ä l i k u i k s .

ʃ ja j

4. 2. 5. Saksa keelest on nn. ich - häälikuna (ich "mina", prächtigt "tore", München) tuntud palataalne ahtushäälik ç, mille moodustamisel on pilu keeleselja eesosa ja kõva suulae kõige eespoolsema osa vahel. Seega on see häälik p r e d o r s a a l n e p r e p a l a t a a l n e a h - t u s h ä ä l i k . Õigesti hääldatud eesti keelele on ç tundmatu häälik. Saksa keele mõju aluses kadaklikus hääldamises võis seda ometi kuulda eesvokaalidele järgneva h asemel: leçM, viçM, tiçti, kus rikkumata keelevaistuga hääldamises on ikkagi lehM, vihM, tihti "lehm, vihm, tihti". ç on helitu häälik. Tema heliline vaste on j, nimelt niisugune j, mis on artikuleeritud sedavõrd kitsa ahtusega, et tekib tugev hõõre. Seesugust j-i võib eesti keeles kuulda sõna algul ja i järel sõna seeski. j esineb interjektsioonides, kui neid hääldatakse eriliselt rõhutades või üldse tugevasti emfatiseeritud hääldamises. Kui näit. ollakse

tüdinunud, vastatakse jah! jah! j-i venitades. Sel juhtumil on j-i artikuleerimisel lingvopalataalne ahtus hästi kitsas, seda eriti just ahtuse keskosas. Õhk pääseb kanalist läbi vaid väga tugevasti hõõrdudes. Palataliseeritud konsonandi järel olev j võib isikuti olla ka tõeline ahtushäälik, näit. sõnades padjad, võtja, asja, kalju, kuid ei pea seda tingimata olema. Samasugust ahtushäälikulist j-i võib kuulda i järel puhkudel, nagu meie, teie, müüja, müüameijè, teijè, müija. Muidu on eesti j nn. p o o l v o k a a l, mille artikuleerimisviis on väga lähedane avahäälikute omale. Ühenduses madalate vokaalidega ongi seal, kus kirjutatakse j, tegelikult vokaal, nimelt e ja i vaheline vokaal ë. Pandagu selleks tähele sõnade maja, oja hääldamist, mis kuulduvad ma₁èà, o₁èà. Vanemas kirjakeeles on mitmed autorid, nagu näit. Kreutzwald, kirjutanud ka maea, oea. Konsonant j on heliline p r e d o r s a a l n e p r e p a l a t a a l n e a h t u s h ä ä l i k.

ʒ ja ʃ.

4. 2. 6. Nagu postdorsaalsele velaar- palataalsele sulghäälikule k on χ ja g homorgaanseks ahtushäälikuks, nõnda on dentaalsele sulghäälikule homorgaanseks p r e d o r s a a l - a p i k a a l s e k s d e n t a a l s e k s

a h t u s h ä ä l i k u k s helitu ʃ ja heliline ʃ. Peab
 aga kohe mainima, et dentaalse ahtushääliku artikulatsioon-
 vööde ei ulatu nõnda kaugele nagu sulghääliku oma. Ahtus-
 hääliku artikulatsioonikehad on ikka vastavalt eespoolse-
 mad. Alveolaarne ʃ ei tule sellepärast tegelikult kõnesse,
 vaid tavaliselt esineb see häälik ikka kas postdentaal-
 selt või interdentaalselt. Kõige tuntum on ʃ inglise kee-
 lest (thick 'paks', teeth 'hammas'), kus tal on ka helili-
 ne vaste ʃ (this 'see', bathe 'küblus'). Inglise keeles on
 ahtus peamiselt postdentaalne. Keeletipp on suunatud üle-
 miste hammaste siseserva poole. Õhk voolab välja mööda kee-
 leselga ja hammaste vahelt. Harilik on ʃ ka hispaania kee-
 les, kus ta kirjapildiks on c või z (gracia 'tänu', Iba-
ñez). Soome-ugri keelkonnas kohtab teda lapi ja mari kee-
 les ning soome keele murretes kirjakeele ts-i asemel (metts
 "mets"). Ka heliline ʃ on omane mainitud soome-ugri keelte-
 le (soome murrete käʃet "käed"). Eesti vanemas kirjakeeles
 arvatakse ta olevat olnud t nõrgaks vasteks: käʃdes = käʃes
 "käes", siʃes = siʃes "sees". Tänapäeva eesti keeles esi-
 neb helitu ʃ üksnes kõnehäirena, nn. litramisena ehk pudi-
 keelsusena s-hääliku asemel: keʃ on keʃ poiʃ? "kes on see
 poiss?"

s, z ja š, ž.

4. 2. 7. Piluahtusega moodustatakse s, z ja kahahtusega š, ž. Eri keeltes on nende häälikute kujundamisviis erisugune. s-i moodustusala on õige ulatuslik. See algab kõva suulae keskosal ja lõpet ülemiste eeshammaste ülaserval. Mõnes keeles on s eespoolsem, teises taas tagapoolsem. Ka isikuti võib s-i artikulatsiooni keht olla erinev. s-i moodustamisel on keeletipp suunatud alumiste hammaste poole, kuid ta ei või kunagi olla täiesti vastu neid hambaid. Artikuleerivaks peaelundiks on keeleselja eesosa, mis tõuseb vastasorgani, kõva suulae suunas ning moodustab õige kitsa kanali. Kanali ahtus sunnib läbivoolavat õhku vastu seinu hõõrduma. Hõõre on kuuldav iseäraliku sisinana. Sellepärast kutsutaksegi s-i ja ka š-d s i s i h ä ä l i k u t e k s ehk s i b i l a n t i d e k s. s-st on veel seda tarvis tähele panna, et teda moodustama hakates tõuseb keel jõudeasendist otse ülespoole ja tal ei ole ilmset nihkumist ei ette- ega tahapoole. Keeleselg on kumeras. Huultel ei ole s-i artikuleerimisel kindlat ülesannet, vaid nende kuju oleneb naabruses olevate vokaalide huultekujust. Siiski võib nentida nende kerget tahapoole tõmbumist. Besti s-i omapäraseks on väga kitsas ahtus suuõõnes. Seetõttu

on eesti s hästi terav ning eriti tugevasti sisisev. Mõnes teises keeles, nagu vene keeles, on ahtus palju avaram. Soome s on apikaal-prealveolaarne ja ta ahtus on ka hästi avar. Peale selle on keel tõmbunud harilikust jõudeasendist pisut tahapoole. Seega jääb soome s-st akustiline mulje, et tegemist on häälikuga, mis on s-i ja š vahepealne. Eesti s on p r e d o r s a a l n e p r e p a l a t a a l - a l - v e o l a a r n e a h t u s h ä ä l i k.

4. 2. 8. g on helitu häälik. Eesti keeles on ta helitu sõna alguses ja lõpus ning sõna sees helitute häälikute kõrval ja geminaadina. Üksik sõnasisene vokaalidevaheline s on eesti keeles poolheliline või poolhelitu, mille foneetiliseks märgiks meie transkriptsioonis on Z. Pandagu seks tähele s-i hääldamist sõnades tasa, isa, pisikese jne., mis kuulduvad taZa, iZa, piZikkeZe. Vahe eesti s-i ja Z vahel ei ole nõnda palju helilisuses kui artikulatsiooni intensiivsuses. s on nimelt moodustatud palju intensiivsemalt kui Z. Täiesti heliline z on eesti keelele võõras. Seda võib kuulda vaid mõnes vene või läti keele tugeva mõju all olevas murdes (setu, leivu, lutsi) või rahvuskeele hääldamises võõrkeelte mõjul. Võõrsõnade z-d hääldab eestlane s-ks või poolheliliseks Z-ks hääliku positsiooni järgi, nagu sõnades zoologia, paleozoologia, mis

häälduvad so_olo^ô.Gija, pale_ozo_olo^ô.Gija. Saksa ortograafia mõjul võidakse võõrnimedes z-d hääldada ts-ks. ts märgiks on z aga üksnes saksa ja itaalia nimedes: Harz, Schwarzwald, Nizza. Samuti on eesvokaalide ees olev c ainult saksa nimedes ts. Tavaks on saanud ladina keelest põlvnevais nimedes ning oskussõnades hääldada siiski c eesvokaalide ees ka ts-ks: Cicero, Caesar - t s i t' s e r o, t s e Z à r - t s ê Z a r. Muukeelsetes nimedes on kirjamärkide z ja c eesti häälikuliseks vasteks s või selle nõrgem aste Z: Zola, Erzerum, Celebes, Barcelona jne. tuleb hääldada s o l â, e r' Z è r u m, s e l õ . B e Z, p a r s s e l õ n a.

4. 2. 9. š kahaantus on avaram kui s-i oma. Keelest artikuleerib eesti š puhul keeleselja kesk- ja eesosa. š artikulatsioonivööde on samuti ulatuslik nagu s-i oma, kuid üldiselt on ta tagapoolsem. Keel ei saa artikuleerima hakates jõudeasendist enam otse üles tõusta, vaid ta peab tõmbuma tahapoole. š läheb veel selle poolest s-st oluliselt lahku, et š puhul on tähtis ka labiaalne artikulatsioon. š moodustamisel on huuled nimelt tugevasti ümardunud ning ettepoole lükkunud. š-d kujundades on keeletipp ja -laba suunatud kõva suulae eesosa ja pisut ka alveoolide poole. Ahtuse moodustaja on aga keeleselg vastu kõva suulae kesk-

osa. Eesti rahvuskeele š on seega p r e - v ö i m e d i o -
d o r s a a l n e m e d i o p a l a t a a l n e a h -
t u s h ä ä l i k .

4. 2. 10. š on võõras eesti murretele peale lutsi ja
eriti just leivu murde (leivu kaš 'kass', täš'ti 'jutusta'.
Eesti rahvuskeeles on ta aga rahvusvahelistes ja võõrsõnades
saanud omaseks häälikuks ning teda tuleb hääldada seal, kus
ta kirjutataksegi: šaakal, šanss, šikk, fetiš, dušš. Vanema-
tes laensõnades on küll š asendatud s-ga, kuid tänapäeval
oleks asendamine liiga radikaalne samm, liiatigi, et suur osa
eestlasi oskab š-d hääldada. Linlaste keeletarvituses võib
kuulda isegi š ületaotlust. Laen- ja võõrsõnades võidakse
sõnaalguline s ühendites sp ja st hääldada š-ks: špiraal,
šport, šprott, štaadion, šteariin, Štenskär, Štokholm. Nen-
de sõnade ainuõige hääldamine on spiraal, sport, srott,
staadion, steariin, Stenskär, Stokholm, s. t. s-ga, nagu
on kirjutatudki. Samuti on eestlastele keelepärasem hääldada
s saksa keelest saadud perekonnanimes, kui nime
kandjaks on eestlane: õigem oleks Speak, Springfeld, Stein-
berg ja mitte Špeak, Špringfeld, Šteinberg. š võib aga esi-
neda saksa kohanimes ja saksa isikunimes: Strahlsund,
Steinitz. Vanemates saksa laenudes on mõnel korral š asen-
datud eesti keeles s-ga (nagu sõnas sink, saksa Schinken).

Niisugusel juhtumil pole eesti keeles põhjust š-d taotleda. Pandagu šületaotlusest veel tähele sõna skandaal, mis eesti keeles ei või olla škandaal, nagu seda võib isikuti kuulda.

4. 2. 11. š on helitu häälik. Tema heliline vaste on ž. š ja ž erinevuseks võib olla veel seegi, et ž on moodustatud vähema intensiivsusega. Eesti keeles on ž nagu š-gi omane vaid lutsi ja leivu murdele (leivu suži 'hunt') ning rahvuskeelele: žargoon, žest, žürii, garaaž, menaaž, mis häälduvad vastavalt kirjäpildile žarGô.n, žest, žüri, karâ.ž, menâ.ž.

4. 2. 12. Ühenduses s ja š-ga tuleb mainida l i t r a - m i s t ehk s i g m a t i s m i. Sigmatismi peatunnuseks on nähtus, et sisihäälikute moodustamisel on keel lükatud liiga tugevasti ning liiga kaugele ette.

1.

4. 2. 13. Seni vaadeldud lingvopalataalsed ahtushäälikud olid mediaalse püsiahtusega. Edasi vaadeldakse ahtushäälikuid, millel on lateraalne ahtus. Siia kuuluvad mitmesugused l-häälikud. Eesti l-häälikule on omaseks see, et keeletipp ja keeleselja eesosa toetuvad vastu ülemiste hammaste rida, alveoole või härmist prepalaatumit, moodustades seal sulu. Keeleselg on kumeras. Külgedele jääb suurem või väik-

sem ahtus. Õhuvool tungib välja kumbagi külgavaust mööda. Õhuvool on sedavõrd tugev, et kanali külgedel võib tekkida hõõre. Seda on eriti märgata eesti l-i moodustamisel. Mõnes keeles on l-i moodustuskohd eespoolsem, teises tagapoolsem. Eesti l on üsna tagapoolne häälik. Eesti l on predorsaal-apikaalne prepalataal-dentaalne külghäälik ehk lateraal. Tavaliselt on l heliline, kuid võib esineda ka helitult l-i, nagu näiteks Eesti MSV pinnal kõneldavas rootsi murdes: LÖ 'lööma', rootsi kirjakeele slä, liL 'väike', rootsi kirjakeele liten, lilla. Mitmesugused helitud l-d on omased handi keelele. Eesti keeles on helitu l kombinatoorne häälik, s.e. helitu l võib esineda üksnes kindlais helituis ühendeis, nagu eesti sõnades mahl, vöhl, mis häälduvad mahL, vehL.

4. 2. 14. Populaarses keelekäsitluses nimetatakse vene л-i sageli taga-l-ks. Tõeliselt on eesti l-i alveolaarse või prepalataalse sula moodustus tagapoolsem kui vene л oma. Vene л-i iseärasuseks on see, et tal on keeleseljal kaks moodustuskeskust. Esimene keskus kujundatakse keeletipuga dentaalselt või alveolaarselt. Teine keskus on velaarne. Keeleselja tagaosa tõuseb üles umbes samasse kohta, kus artikuldeeritakse vokaal u. Seepärast ongi vene л-l u-hää-

liku varjund. Keeleselja kahe tõusukoha vahel on vene л-i hääldamisel üsna sügav nõgu. Kui л-i velaarne moodustuskoht on saanud primaarseks, võib juhtuda, et л-i asemele areneb u nagu vepsa keeles (d'oug 'jalg'). Respoolsem sulg on üha lõdvenenud, kuni ta on kadunud. л esineb eesti keelealal lutsi ja setu murdes vene keele mõjul. Ka mõnedelt tugeva vene keele mõjuga rahvuskeele kõnelejailt võib teda kuulda: кaxà, кунuB õige kala, кулuB 'kala, kulub' asemel. Normaalsele eesti rahvuskeelele on aga л täiesti võõras häälik. Nn. vene л-i moodustamisel võib esineda keeleselja tõusu ka selles asendis, kus artikuleeritakse о. Niisugune о-lise ahtusega л esineb muide leivu murdes. Tema foneetiline märk on ʎ (leivu alla 'alla, mul 'mul').

r.

4. 2. 15. r-i artikuleerimisel on tegemist häälikuga, mille kujundamisel ei ole ahtus ühtlaselt püsiv, vaid avaram ahtus vaheldub kitsamaga või isegi väga lühikese ning lõdva suluga. Ahtus on eesti keeles alveoolidel või kõva suulae äärmises eesosas. Artikuleerimine toimub nõnda, et keeletipuga moodustatakse kõigepealt kitsas ahtus, resp. lõtv sulg. Kopsudest tulev õhuvool lükkab keeletipu teelt kõrvale, kuid see tuleb tagasi oma endisesse asendisse. Nii...

sugune kitsa ahtuse või lõdva sulu moodustamine ja selle katkestamine toimub kiiresti mitu korda järgemööda. Seega keeletipp väriseb ehk tremuleerib. r-i nimetataksegi v ä r i h ä ä l i k u k s ehk t r e m u l a n d i k s. Mida rohkem väringuid on r-l artikuleerimise ajal, seda tugevam ta on akustilise mulje järgi. Eesti r on õige nõrk häälik. Tema kujundamisel väriseb keeletipp keskmiselt kolm korda (kõne all on muidugi lühike r). Mõnes teises keeles võib r-l olla 4 - 9 võnget. Värinaid moodustava keeletipu taga on keel nõgu. Mida sügavam on nõgu, seda tugevam on ka r, sest sügavama nõo puhul saab keeletipp vabamalt võnkuda. r on heliline häälik. Kombinatoriselt võib eesti keeles esineda ka helitu r, nagu sõnas kõhr = kehR. Et eesti r on artikuleeritud keeletipuga, nimetatakse teda a p i - k a a l s e k s r-ks. Peale apikaalse r-i on olemas ka niisuguseid r-häälikuid, mis on artikuleeritud keelelabaga või keeleselja eesosaga. Eesti keeles esinevad niisugused r-d üksnes kõnehäirena. Eesti keeles võib kõnehäirena esineda ka l a t e r a a l n e r. See r artikuleeritakse ikkagi keeletipuga alveoolidel, ent samal ajal on olemas ka ahtused keeleservadel. Akustiliselt jääb sellest r-st mulje, nagu oleks korraga hääldatud r ja l. (Uvulaarse r-i kohta vt. peatükki nibu tegevusest.)

ʃ ja β.

4. 2. 16. Bilabiaalseid ahtushäälikuid moodustatakse nõnda, et alumine huul läheneb ülemisele huulele üsna lõdvalt. Huulte vahele jääb ahtus. Bilabiaalse ahtusega on kujundatud ʃ ja β Helitut ʃ-i võib eesti keeles kuulda sõnas kompvek, kus p-le järgnev ahtushäälik ei ole labiodentaalne ega heliline v, vaid naabruse mõjul bilabiaalne ja helitu f, mille märgiks on ʃ: kompʃek. Helilist β-d leidub mõnes lääne-eesti murdes v asemel: keβà kiβi 'kõva kivi'. Oletatakse, et eesti keele vanemal arenemisastmel on p nõrgaks vasteks samuti olnud β, nõnda et praeguste häälikuliste suhete tuba, omastav toa eel oleks esinenud tupa, omastav tufan. β ja ʃ on bilabiaalsed ahtushäälikud. ʃ-i ja β moodustamisel on keel passiivne nagu bilabiaalse sulghääliku moodustamiselgi. Huulte asend ei ole aga täiesti naabervokaalide järgi, vaid pilu peab olema piklik, sest pilu kuju on just üheks teguriks, mis eraldab käesoleva hääliku järgnevast.

4. 2. 17. On olemas teinegi bilabiaalne ahtushäälik, mille artikuleerimisel huultevaheline pilu on ümar. Peale selle on huuled lükkunud üsna tugevasti ettepoole. Selle

hääliku märgiks on w, mis on tegelikult l i i t h ä ä l i k.
Tema artikuleerimisest võtab osa ka keel. Keel on nimelt
tõusnud asendisse, kus ta on tavaliselt u kujundamisel. w
esineb ka eesti keeles, kuigi tal pole kirjas erilist mär-
ki. Kui u -le järgneb vokaal, on u ja vokaali vahel w. Sõ-
nad kaua, liua, õue, juua häälduvad kauwä, liuwä, õuwè, jü-
wa. Kuigi w on eesti keeles vaid kombinatoorne häälik, on ta
siiski foneetiliselt oluline. Tema kaudu on murretes arene-
nud vv häälduslikult õige uw asemel: kavvä, liwvä, õwvè,
juwvä. w on ikka heliline b i l a b i a a l - v e l a a r -
n e a h t u s h ä ä l i k.

ψ.

4. 2. 18. Kirjeldatud bilabiaalsete ahtushäälikute
kõrval kohtab veel üht haruldast häälikut, nimelt seda,
mida üle-eestiliselt tuntakse kui hobuse ptruutamist.
Eesti nn. ptruu-häälik moodustatakse nõnda, et kopsudest tu-
lev õhuvool surub suletud huuled ette ja murrab viimaks ta-
kistava sulu ning moodustab väljapääsupilu. Elastsuse tõt-
tu tõmbuvad huuled tagasi endisesse asendisse, kuni uus õhu-
surve sunnib neid uuesti avanema. Huuled peavad kogu pilu
aja seisma sedavõrd lähedal teineteisele, et ei teki ala-
list avaust. Avanemine ja sulgumine toimuvad tõhusalt ning

kiiresti. Huuled on ettepoole lükatud ning ümardatud umbes samasse asendisse kui u-d artikuleerides. Mõnikord võib ψ-le järgneda ka vokaal u, kuid vajalik see ei ole, vaid hääliku artikuleerimine võib lõppeda kohe siis, kui lõpeb huulte sulgumine-avanemine. Huuled sulguvad samasse asendisse, kus nad on p moodustamisel. Samasuguses asendis on huuled ka enne tegevust. Seetõttu jääb kuulajale mulje, nagu oleks ψ-ga koos hääldatud ka p. ψ moodustamisel on kõigepealt implosioon, siis järgneb oklusioon ja lõpuks on eksplosioon. Neile järgneb tremulatsioon nagu r-i artikuleerimisel. r ja ψ moodustatakse põhiliselt ühtviisi: vahel on ainult selles, et ühel puhul väriseb keeletipp ja teisel puhul värisuvad huuled. ψ on h u u l v ä r i h ä ä l i k ehk b i l a b i a a l n e t r e m u l a n t. Kirjakeeles tarvitatakse ψ-i edasiandmiseks ühendit ptr, mis eeldab, et peale bilabiaalse sulu, tremulatsiooni ja huulte ümardumise tajutakse veel oraalset t-sulgu. Pärast seda, kui huuled on sulgunud, liigub keel koos surutava õhuvooluga ettepoole. Selleks ajaks, kui huuled avanevad piluks, on keeletipp omalt poolt kujundanud sulu vastu alveoole või ülemisi hambaid nagu t puhul. ψ algosa on helitu ja lõpposa heliline. Et ψ-l on mitu artikulatsioonikohta, on ta liit-

häälik. ψ-d võib eesti keeles pidada keelehäälikuks, sest peale interjektsioonide on olemas ka üksikuid sõnu, kus ta esineb. Kõigepealt on meil verb ptruutama. Lääne-Eestis kutsutakse lehmi juurde ptrge! ptrge! Sellest interjektsioonist on ka vastav verb ptrgetama. Kirde-Eestis on üks väike muldas elutsev punane putukas ptrugulehm jne.

4. 2. 19. Peale kirjeldatud liithääliku ψ esineb eesti keeles veel teinegi labio-oraalne liithäälik, nimelt see häälik, mida kuuleb interjektsioonides ptüi, ptüh. Selle hääliku kujundamisel on keeletipp samaaegselt surutud hammaste vahele või vastu hambaid, kus ta moodustab sulu. Huultega moodustatakse teine sulg. Ühtlasi on huuled nõrgalt ümardatud ning ettepoole lükatud. Dentaalse ja labiaalse sulu implosioon, oklusioon ja eksplosioon on enam-vähem samaaegsed.

f ja v.

4. 2. 20. Labiodentaalseid häälikuid moodustatakse nõnda, et alumise huule välisserv lükatakse üle ülemise hammaste rea siseserva vastu. Huule surve vastu hambaid võib olla õige tugev, ent sulgu ei saa siiski tekkida, sest hammaste vahelt ja huulenurkadest pääseb

õhuvoel ikkagi läbi. Labiodentaalid on f ja v. Neist f on helitu ja v heliline. Eesti keeles on oluliseks f ja v eraldajaks ka intensiivsuse vahe, sest f moodustatakse tunduvalt intensiivsemalt kui v. Et meie keeles on intensiivsus peamiseks eraldajaks, osutab helitu v, mis esineb kombinatoorselt helitu hääliku järel: kohv, rasv, latv hääldatakse kohV, rasV, latV. Eestlase kõrv teeb vahet, kas on hääldatud helitu V-ga kohV või helitu f-ga kehV.

4. 2. 21. Ehk küll vanem eesti keel ei tunne f-häälikut, on ta tänapäeva rahvuskeeles siiski saanud üldiseks laensõnade kaudu: film, filosoofia, Aafrika, fotograaf. Praegu peab pidama labaseks hääldamisuusust vilm, vilosohvia, Ahvrika, votograhv, mida võib kuulda ebakorrektses rahvuskeeles. Eesti rahvuskeeles fonoloogiline süsteem on pealegi aja jooksul nõnda suuresti muutunud f-i suhtes, et väga paljude rahvuskeeles kõnelejate keeletarvituses on algupärane hv muutunud f-ks. Rahvas, ahven, kahvatu hääldamine raffaZ, affèn, kaffattu on rahvuskeeles õige levinud, nõnda et see ei haava enam eestlase keelevaistu. Pole ometi põhjust soovitada f-i hv asemele lausa hääldusnormiks. Rahvuskeeles on aga paar ilmset f-i hääldamisviga, mida ei saa heaks kiita. Et lõuna-eesti murretes ning võõrkeelteski

(vene, saksa) ei esine v-d sõna lõpus, vaid seal on ainult f võimalik, kuuleb vahel ka eesti rahvuskeeles, et öeldakse tulef, sõvittaf, uvittaf jne. Eestlasele on omane sõnalõpuline v ja sellepärast peab olema õigesti hääldatud tulev, soovitav, huvitav, nagu on kirjutatudki.

4. 2. 22. Kreeka algupära olevais laensõnades on vene keeles kreeka φ asendatud f-ga. Meil on saanud uususeks ladinapärase t. Seega on eesti keeles väär hääldada orfograafia, arifmeetika, logarifa, skiflased jne., vaid peab kirjutama ja hääldama ortograafia, aritmeetika, logaritm, sküütlasted. Samuti pole eesti keele seisukohalt õige u asemel hääldada v või f kreeka keelest pärinevate laensõnade diftongides eu ja au. Seega siis on Euroopa, autonoomia, eufemism, farmatseut jne. õige hääldamine e u r õ . p p a, auttonõ.mija, euffemi.sm, farmatseut, mitte aga e v - r õ . p p a, afttonõ.mija, effemi.sm, farmatseft. Neis sõnades, mis on eesti keelde tulnud otse vene keelest, on mõlemal puhul v või f-i hääldamine ning kirjutaminegi võimalik, kuigi asjaomased sõnad on oma kaugemas alges ka kreeka algupära, nagu Avrora (laeva nimi), Avdotja, Feodor, Marfa, fitaa (tähe nimi) jne.

A f r i k a a d i d .

4. 2. 23. Lõpetanud ülevaate suuõõnes moodatatavaist sulg- ja ahtushäälikuist, tuleb veel peatuda a f r i k a a - t i d e l. Afrikaat on niisugune konsonantühend, mis koosneb sulghäälikust ja selle homorgaansest ahtushäälikust. Afrikaat algab suluga ja lõpeb samas kohas moodustatud ahtusega. Niihästi sulghääliku kui ka ahtushääliku artikulatsioonikoht on lähenenud teineteisele. Eesti keeles esinevaiks afrikaatideks on ts, dz, tš ja dž ehk c, ɟ, č, ǰ. Kui moodustatakse ts, on kogu afrikaat tagapoolsem kui t. Sulg on moodustatud seal, kus artikuleeritakse s. Seega on ts p r e p a l a t a a l - a l v e o l a a r n e a f r i - k a a t. t-st eriti tunduvalt tagapoolsem on tš, mis esineb eesti rahvuskeelde tulnud rahvusvahelistes ja laensõnades (tšekk, matsš, mitsuurinlane). Leivu murdele on peale ts ja t's (mets 'mets', tš'irk 'lind', pit's'ittama 'pitsitama') omased helilised afrikaadid dz ja d'ž (kabeidze 'naised', mard'ul'idž'it 'marjulisi'). Lõuna-Eesti murrakuis võib esineda ka poolheliline afrikaat DZ.

4. 2. 24. Eesti rahvuskeel eeldab afrikaadi tš korrektset hääldamist. Tuleb vältida tš asemel ts või palataliseeritud t's hääldamist, s. o. tsek või t's'ek pro t'sek

'tšekk'. Eesti tš on artikuleeritud nõnda, et keeletipuga moodustatud sulg ja ahtus on kõva suulae keskosas. Seega on tš mediopalaalne afrikaat. Temast jääb mulje, nagu oleks hääldatud palataliseeritud t' ja š' ühtesulanult, mis vastabki tõelistele artikuleerimisuhetele, sest kõvast suulaest on puudutatud õige lai ala. Seega häälduvad tšekk, matš, mitšuurinlane tegelikult t'šek, matš' ja mitšū.rinlane. tš on helitu. Peamiselt inglise keelest tulnud võõrsõnadest tunneb eesti kirjakeele kirjpilt ka helilist afrikaati dž : džungel, radža, bridž. Et afrikaat dž on eesti keele foneetilisele süsteemile äärmiselt võõras, siis ei ole senini sellel afrikaadil ühtlasi hääldamistraditsiooni. Need, kes on hästi tuttavad võõrkeeltega, võivad seda afrikaati hääldada heliliseltki. Teiseks võib kuulda niisugust hääldamist, kus afrikaadi alguses on õige lühike ning nõrk palataliseeritud poolheliline D või isegi helitu t ja lõpposas ž või š: DžunGel, raDžà, pridŽ või tšunGel, ratšà, pritš 'džungel, radža, bridž'. Niihästi Dž kui ka tš ei ole palataliseeritud. Afrikaat dz esineb tegelikult üksnes kirjpildis, nagu koha- ja isikunimedes Ludza, Dzaužžikau, Dumbadze, kus ta hääldatakse ts-na: l u t s à, t s a u D ž i k k a u, t u m B a. t s e.

Lõuna-eesti murdeis esineb sõna alguses palataliseeritud t's': t's'ilkma 'tilkuma', t's'aGama 'raiuma'. Lõuna-eesti murdeist rahvuskeelde tulnud sõnades asendatakse t's' palataliseerimata ts-ga: tsipake = tsippäkke.

4. 2. 25. Eesti afrikaadid ts ja tš lähevad vene afrikaatidest ц ja ч lahku oma sulghäälikulise osa poolest. Vene keeles kuulub afrikaat ühte silpi. Eesti keeles on aga keset afrikaadi sulghäälikulist osa silbipiir. Eesti keeles hääldatakse omastav metsa ja osastav metsa tegelikult met-tsä ja mettsa, nõnda et sulghäälikulise osa algus kuulub eelnevasse, lõpposa järgnevasse silpi.

4. 3. Ülevaade eesti rahvuskeele konsonantidest.

4. 3. 1. Eesti rahvuskeele konsonandid or. moodustuskoha järgi järgmised:

L a r ü n g a a l on h. (Murdeti esinev? on samuti larüngaal)

V e l a a r p a l a t a a l i d on k, G (= g), ŋ, s, z, š, ž, j, l, r ja afrikaadid ts, dz, tš, dž ehk c, ž, č, ž. (Murdeti esinevatest konsonantidest kuuluvad siia ka g, χ ja gʷ)

A l v e o d e n t a a l i d o n t, D (=d) ja n.

(Murdeti esineb ka d)

L a b i a a l i d o n p, B (=b), m, f, v, w, ψ. (Murdeti või kombinatoorselt esinevad b, β ja φ on ka labiaalid)

4.3. 2. Moodustusviisi järgi on eesti rahvuskeeles konsonandid (ilma palataliseeritud konsonantideta) järgmised:

Kõri- häälikud -larün- gaalid	Suuhäälikud - oraalid				Huul- häälikud - labiaalid	
h	Sulghäälikud - klusillid	Post- dorsaa- lid - taga- keele hääli- kud	Medio- dorsaa- lid - kesk- keele hääli- kud	Pre- saa- lid - ees- keele hääli- kud	Apikaa- lid - keele- tipu hääli- kud	Bilabiaalid
		Tuge- vad - forti- sed	k		t	p
		Nõr- gad - leeni- sed	G(=g)		D(=d)	B(=b)
	Ninahää- likud - na- saalid		ŋ		n	m
	Afrikaadid			tš(dž) ts(dz) č(č) c(č)		
	Ahtushäälikud - spi- randid	Hõõrd- häälikud - frika- tiivid	j š ž		s(z)	w f, v
		Kül- hääli- kud - late- raalid			l	
		Väri- hääli- kud - tremu- landid			r	ʁ

4. 3. 3. Esinemissagedus on eesti konsonantidel umbes järgmine (V.Särgava järgi): t ja d - 10,5-11% konsonantide üldarvust; s - 10% ; k ja g - 8-9% ; l - 7-7,5% ; n ja ŋ - 4-5% ; m - 3-4% ; p ja b - 3% ; v - 2-3% ; r - 2-3% ; j - 1,5-2% ; h - 1-1,5%, kui sõnaalgulist h-d hääldatakse; kui seda ei hääldata, on h esinemisprotsent 0,5-1. Et eesti keeles on t, s ja k kõige sagedamini esinevad konsonandid, on eesti keele hääldusel küllaldaselt selgust, kuid pole küllaldaselt helilisust.

4. 4. A v a h ä ä l i k u d ehk v o k a a l i d.

4. 4. 1. Lingvopalataalselt moodustatakse a v a h ä ä l i k u d ehk v o k a a l i d Avahäälikute põhieristajaks on keele tõusu kaks momenti, nimelt, kus keeleselg tõuseb ja kui kõrgele tõuseb. Iga avahäälikut iseloomustab helilisus. Sellele lisandub veel mitmesuguseid eri kõrgusega helisid. Kõik helid annavad kokku vastava mündi ehk tämbri. Vokaalide moodustamisel on õhukanalis kaks resonaatorit, nimelt suuõõnes ja neeluõõnes. Kummalgi neist on oma iseloomulik heli, mis kokku annavadki asjaomase vokaali mündi. Vokaale nimetatakse sellepärast foneetikas ka avahäälikuiks, et nende moodustamisel pole keeleselg tõusnud

nõnda kõrgele, et saaks kujundada ilmse sulu või ahtuse. Keeleselg on vaid mõnel määral suundunud kas pehme või kõva suulae poole. Õhukanal on igal juhtumil nii avar, et kopsudest tulev õhk voolab sellest läbi ilma hõõrdumiseta. Suu- ja ninaõõne lihaste pingutus on vokaalide artikuleerimisel eri keeltes erisugune. Nendes keeltes, kus pingutus on suurem, on vokaalid häälstatud eriti selgesti. Eesti keeles on vastavate lihaste pingutus suhteliselt nõrk. Siiski on eesti keele vokaalid küllalt selged. Üldiselt on vokaalide moodustamisel lihaste pinge suurem kui konsonantide puhul.

4. 4. 2. Selle järgi, missugune osa keeleseljast võtab vokaali moodustamisest osa ning missuguse vastasorgani poole keeleselg suundub, jagatakse vokaalid kolme rühma. Kui keeleselja tagaosas suundub pehme suulae poole, kõneldakse tagavokaalidest ehk velaaarseist vokaalidest. Kui keeleselja eesosas suundub kõva suulae poole, on selliselt moodustatud avahäälik eesvokaal ehk palataalne vokaal. Tagavokaalid on eesti keeles a, o, u ja eesvokaalid on ä, e, i. Eesti keeles on peale mainitud vokaalide olemas veel üks vokaal, mis moodustatakse keeleselja keskosa tõusuga kõva ja pehme suulae vahetkoha poole. Seda vokaali nimetatakse

keskvokaaliks. Keskvokaal on õ, mis tegelikult on vokaali e eriline teisend (vt. allpool). Vokaalid ö ja ü on samuti eesvokaalid. Nende moodustamisel on aga peale keeleselja artikuleerimistegevuse oluline ka huulte tegevus.

4. 4. 3. Selle järgi, kui kõrgele on tõusnud keeleselg kas ees-, kesk- või tagaosas, jagatakse vokaalid samuti kolme rühma. Kui vokaali artikuleerimisel on keel madalal, nimetatakse sel viisil kujundatud vokaali m a d a l a k s. Kui keeleselg on tõusnud hästi kõrgele, nimetatakse sellise tõusuga moodustatud vokaali k õ r g e k s. Kui keeleselja tõus on keskmine, on vokaal k e s k k õ r g e. Madalad vokaalid on eesti keeles a ja ä, kõrged vokaalid on u, i ning ü ja keskkõrged vokaalid o, e, õ ning ö. Lähtudes keeleselja ja suulae vahel olevast õhukanali avarusest, on mõne keele käsitluses madalaid vokaale nimetatud ka a v a r a - t e k s, keskkõrgeid k e s k a v a r a t e k s ja kõrgeid k i t s a s t e k s. Eesti vokaalide moodustamisest peab üldiselt mainima veel seda, et tagavokaalide artikuleerimisel lükkuvad huuled ettepoole ning ümarduvad seda enam, mida kõrgemale tõuseb keeleselg pehme suulae poole. Eesvokaalide artikuleerimisel tõmbuvad huuled, vastupidi, seda enam tahapoole ning moodustavad seda kitsama pilu, mida lähemale

kõvale suulaele tõuseb keeleselg. Keskvokaali artikuleerimisel on huuled põhivokaali asendi järgi. Kõik vokaalid on normaalselt helilised. Eesti murretes võib helitute konsonantide vahel esineda aga ka helituid vokaale, nagu setu murdes, kus näiteks sõnus tettÜ? 'tehtud', nakkattÜ? 'hakatud' Ü ja U on helitud.

Edasi tulevad üksikasjalikumale vaatlusele suuõõnes moodustatud vokaalid.

Tagavokaalid.

a.

4. 4. 4. Kõige madalam tagavokaal ehk velaarne avahäälik on a. Indiferentsest jõudeasendist on keel tõmbunud vaevalt märgatavalt tahapoole ja keeleselja tagaosas ehk postdorsum on väga vähe tõusnud pehme suulae suunas. Huuled on mõnel määral ettepoole lükkunud ning ümardunud. ä varjundiga a esineb eesti keeles j-i ja palataliseeritud konsonandi järel: jagaja, paljas, tola, mida foneetiliselt võiks märkida jaGàjã, pal'jãZ, tol'ã. Mida enam lääne poole minna, seda tugevam ä varjund on esimese silbi j-le järgneval a-l. Väga paljudes murretes ongi ta muutunud ä-ks: jägu, jägama, jälg, jäksama jne.. jagu, jagama, jalg, jaksama asemel.

4. 4. 5. Vene keeles on rõhutu o muutunud a-ks või redutseeritud a-ks. Võõr- ja rahvusvahelistes sõnades, mis on saanud tuttavaks vene keele kaudu, ja vene keelest mõjustatud häälduses võib ka eesti keeles a-d kuulda ootuspärase ning õige o asemel: psihhaloogia, etimaloogia, kanduktor pro psühholoogia, etümoloogia, konduktor. Peab meeles pidama, et eesti keele hääldamisele pole omase o selline redutseerimine ning seda tuleb vältida. Samuti tuleb vältida vastassuunalist ületaotlust, mille puhul võõr- ja rahvusvahelistes sõnades hääldatakse a asemel o: kompaania, genealoogia õige kampaania, genealoogia asemel.

4. 4. 6. Kui keel tõmbub a artikulatsioonisendist natuke tahapeole ning keeleselja tagaosa kõrgemale pehme suulae suunas üsna vähe, moodustub häälik, mis akustilise mulje järgi on a ja o vahel. Seesugune häälik on hästi tuntud Hiiumaal pika aa asemel: kõnõD "kaaned", kõluga "kaaluga". a ja o vahelist häälikut tundis ka balti-saksa keel diftengia au, mida siin hääldati ou-na. Balti-saksa mõjul võis kadaklikus häälduses ka eesti keeles isikuti kuulda kouss, loulab, roud jne. õigete kauss, laulab, raud asemel, mida vanaemas kirjanduses on vahel kasutatud saksapärasest hääldusest matkides.

4. 4. 7. Kui praegu kirjeldatud a artikuleerimisasendist keeleselg tõuseb veelgi kõrgemale ja kogu keel tõmbub pisut rohkem tahapoole ning huuled ümarduvad nõnda, et nende vahele jääb umbes oakujuline pilu, kujundatakse o. Eesti o on hästi madal häälik. Rahvuskeeles ei ole ilmset vahet pika oo ja lühikese o artikuleerimisviisi ja -koha vahel. Murdeti võib siiski vahet esineda. Lõuna- Eestis on näit. ülipikk oo muutunud o ja u vaheliseks häälikuks: läts ~ kõl'i ~ kõli ~ kul'i 'läks kooli'. Ka saarte murretes võib pikk oo olla lühikesest o-st kõrgem. Olenedes murdest on keskkõrge ülipikk vokaal kas veel üsna lähedane rahvuskeele o-le või juba peaaegu u. Pikemat häälikut artikuleeritakse murdes intensiivsemalt. Et häälikut intensiivsemalt artikuleerida, tarvitatakse vastavaid häälduselundeid enam. Käesoleval juhtumil on selleks keel tõusnud kõrgemale ning huuled on enam ümardunud. Vastupidi, lühikese hääliku moodustamisel on artikuleerimise intensiivsus väiksem ja vastavad hääldamiselundid on lõdvemalt tegevuses. Keel ei tõuse küllalt kõrgele ja artikuleeritud häälik on niisiis madalam. Murrete mõjul on mõnedel isikutel ka eesti rahvuskeeles pikk oo ja teisedki pikad keskkõrged vokaalid (ee, öö) hääldatud lühikestest kõrgemalt. Eesti

rahvuskeele häälduslikuks omapäraks on aga just see nähtus, et vokaalide kvantiteet mõjub vähe vokaalide kvaliteedile. Eesti rahvuskeeles ei ole kuuldavalt vahet o hääldamises sõnades kott, kodu, koodi, kooti. Pikema hääliku moodustamisel on küll keele artikulatsiooniala ulatuslikum, kuid siiski mitte nõnda ulatuslik, et võiks tekkida eriline varjund. Tavalisest kõrgem o esineb eesti rahvuskeeles küll o-ga algavais diftengides oa, oe. Toas, load, toed, poeb hääldatakse seega o ja u vahelise häälikuga toaZ, loaD, toeD, poeB.

u.

4. 4. 8. Tagavokaalidest on kõige kõrgem u. Keskkõrgest o artikulatsioonikohast on keel tõusnud veelgi enam pehme suulae suunas ning kogu keelemass on tõmbunud enam tahapoole. Eesti keeles on hüpe o-st u-sse suurem kui a-st o-sse. u artikuleerimisel on keeleseljal olev avaus võrdlemisi kitsas, nõnda et emfatiseerides või intensiivsemalt kõneldes võib tekkida koguni lõtv ahtus ja on kuulda hõõretki. Huulte vahel on u puhul pilu, mis tuletab meelde herneest, sest huuled on õige palju ettepoole lükkunud ning ümardunud. o-d ja u-d nimetatakse sageli labiaalseteks vokaalideks, kuid see definitsioon ei ole päris õige. Tagavokaalide moodustamisel

on kõige olulisemaks teguriks siiski keeleselg, nimelt selle asend, huuled aga mitte. Huulte tegevus on teisejärguline. Kui näit. naeratatakse, ei saa huuled küllaldaselt ettepoole lükkuda ega ümarduda, kuid ometi võib kuulda häälikut, mis akustilise mulje järgi on u või o.

4. 4. 9. Kõrged vokaalid moodustuvad kõige suurema tõhususega. Seepärast ei alistu nad nõnda kergesti igasugustele koartikulatsioonilistele mõjustustele nagu madalad ja kesk-kõrged. Kõrgetel vokaalidel ei ole olulisi varjundeid ja nad ei redutseeru üldiselt nii hõlpsasti kui muud vokaalid (vt. peatükki reduktsioonist).

Eesvokaalid.

ä.

4. 4. 10. Kõige madalam eesvokaal ehk palataalne avahäälik on eesti ä. Selle vokaali moodustamisel on keeleselja eesosa õige vähe jõudeasendist kõrgemale tõusnud ja keel on natuke ettepoole nihkunud. Huuled on hästi avatud. Huulte tahapoole tõmbumine on vaevalt märgatav. Keeletipp on suunatud alumiste hammaste poole. Lõualuud on hästi kaugel teineteisest.

4. 4. 11. Saaremaal, Hiiumaal ja mõnel väiksemal alal

Loode-Eestis esineb peale rahvuskeele ä veel teinegi ä-häälik. Selle moodustamisel on keel harilikult ä artikuleerimiskohast ilmselt kõrgemale tõusnud, kogu keel on ettepoole lükunud ja huuled on tõmbunud silmanähtavalt tahapoole. Häälik on seega niihästi artikulatsioonikohalt kui ka akustiliselt ä ja e vahel. Pandagu tähele näit. hiidlase hääldamist sõnades p^ê 'pea', j^êB "jääb", t^hêD "tähed".

4. 4. 12. Balti-saksa murdes esines ä kombinatoorselt. r-i ees olevad lavasaksa ê ja e hääldusid balti saksa keeles harilikult ä-na. Balti saksa keele mõjul võis varem eesti keeles rahvusvahelistes ja võõrsõnades ootuspärase er- ühendi asemel kuulda är. Sõnu verb, perfekt, Erna, termin jne. hääldati värB, pärfect, ä r n à, tärmin õige hääldamise verB, perfect, e r n à, termin asemel. Rahvuskeeles võib isikuti kohata ka vastapidist nähtust. Vene keele mõjul võidakse sõnuti är asemel hääldada er, seda nimelt isikut või elukutset tähistavas tuletises -näär (när). Õigete revolutsionäär, pensionär, aktsionär asemel hääldatakse revolutsioneer, pensioner, aktsioner. Peab meeles pidama, et eesti rahvuskeel teeb selget vahet e ja ä vahel vastavalt kirjapildile. Kõneldes ä-st tuleb veel mainida, et tema korrektse tarvitamises esineb muidki eksimusi. Murrete mõjul võidakse ä asemele hääldada

e: periz, peralt jne. õige päriZ, päralt 'päris, päralt'
asemel. Ulatuslikult esineb ä ületaotlust eri murrete mõjul.

Seda kohtab kõigepealt lõpus -er: sõnu number, tünder, läh-
ker, kärner võib kuulda kujul numBär, tündär, lähkär, kärnär

Õige numBer jne. asemel. Pole õige hääldada sõnu lähen, pähe, vähe
ä-ga teises silbis— lähän, pähä, vähä. Eriti just eesti keele-
ala lääneosast põlvnevad isikud võivad ühendis ja ä-d samuti
üle taotleda, hääldades jada, jaksama, janu jne. asemel jädä,
jäksama, jänü või änäm, ärä-iZik, tämä 'enam, eraisik, tema'
Õige enäm, erä-iZik, temä asemel.

e.

4. 4. 13. Keskkõrge eesvokaal e artikuleeritakse nõnda,
et keel on eesti ä asendist tõusnud tunduvalt kõrgemale
ning ühtlasi lükkunud üsna tunduvalt ettepoole. Umbes keele-
selja kesk- ja eesosa päärilala artikuleerib kõva suulae kesk-
ja eesosa suunas. Huuled moodustavad kitsavõitu pilu. Huule-
nurgad on tõmbunud hästi tahapoole. Eesti e on eriti madalega
ole rahvuskeeles vahet pika ja lühikese hääliku kvaliteedi
vahel. Murretes võivad olla küll suhted teistsugused (lõuna-
eesti murretes kei 'kell', kēlē "keele", aga kêl'i ~ kêl'i,
kîl'i 'keeli'). Murrete mõjul võib rahvuskeeleski isikuti

kuulda kvalitatatiivset vahet pika ja lühikese e vahel. Korrekt-
ses rahvuskeeles esineb kõrgem e aga ainult diftongides ea
ja eo : pea, hea, eod, peos häälduvad harilikult pèa, èa, eòD,
péòZ.

4. 4. 14. Ehk küll eesti e on hästi madal, teeb eestlane
siiski vahet e ja veel madalama ä vahel. Eestlane eraldab
teineteisest e ja ä ka siis, kui need esinevad otseselt teine-
teisega kõrvu. Heas rahvuskeeles on sõnades mäe, käes, näen,
jäetud jne. diftong ega ole mâ, kâZ, nân, jättuD nagu mit-
metes murretes ja halvemas rahvuskeeleski.

1.

4. 4. 15. On jäänud veel mainimata kõige kõrgem eesvokaal
i. Selle avahääliku moodustamisel tõuseb keeleselja eesosa
hästi kõrgele kõva suulae eesosa suunas. Õhukanal keeleselja
ja suulae vahel on õige kitsas. Kui emfatiseeritakse või kõ-
net eriti rõhutatakse, võib õhukanal olla isegi nii kitsas, et
õhuvool ei pääse sellest läbi ilma hõõrdumata, ja seega hääl-
datakse i lõpposas ahtushäälik j. Nagu teisedki kõrged ava-
häälikud, allub i koartikulatsioonilisele mõjule vähe.

Keskvokaalid.

4. 4. 16. Keskavahäälikuks ehk keskvokaaliks nimetatakse eesti ö-d sellepärast, et tema artikulatsioonikoht on palataalsete ja velaarsete avahäälikute artikulatsioonikoha vahel. Keskvekaalid on tegelikult põhivokaalide varjundeid. Eesti ö on põhivokaali e varjund; seepärast on tema foneetiliselt märgiks e, s.o. e erilise diakriitilise märgiga. ö kujundamisel on keele tõus umbes niisama kõrge kui e puhul ja ka huulte asend on enam-vähem samasugune nagu e hääldamisel. Peamine vahe artikulatsioonis on selles, et ö moodustamisel ei ole tõusnud keeleselja eesosa, vaid tõusnud on keeleselja keskosa. Et keeleselja keskosa tõuseb pehme ja kõva suulae vahekohta, seepärast kutsutaksegi ö-d k e s k v o k a a - l i k s ehk m e d i o d e r s a a l i k s.

4. 4. 17. Saarte murretes puudub kehati ö. Murde mõjul võib siis rahvuskeeleski kuulda, et ö asemel hääldatakse õ. Kirjakeeles oli õ ja ö eraldamatuse põhjuseks saksa keele mõju. Kadaklikus hääldamises kuuldus õ harilikult õ-na. Kni-võrd võõras on õ paljudele saarlastele ja hiidlastele, osutab tõik, et ö-d taotledes võivad nad küll kätte õppida õige keeleasendi, kuid sealjuures labialiseerivad nad häälikut emeti nagu ö-d. Seega saadakse vokaal, mis akustiliselt on

kuidagi õ ja ö vahel. Et saarte elanikel pole õ foneemiks, siis võidakse sel juhtumil, kui rahvuskeele õ ongi kätte saadud, hakata seda üle taotlema ning asendatakse ö-gi temaga: kõis, õeldud "kõis, õeldud". Harva võib kohata Saaremaa ja Hiiumaa ö -alal rahvuskeele kõnelejat, kes oleks täiesti kindel õ hääldamises ja tarvitamises.

4. 4. 18. Peale õ on olemas muidki mediodorsaaie. Vene keelest on hästi tuntud kesk-j = vene ж. Selle avahääliku moodustamisel on huuled i asendis või peaaegu i asendis. Keel on tõusnud ka samale kõrgusele nagu i puhul, kuid tõus on tagapoolsem, lähemal suulae keskosale. Et vene ж on tegelikult i varjund, siis võib harjumata eesti kõrvale temast jääda mulje, nagu oleks hääldatud eesti õ ja i. Vene sõnu мы, были hääldavad eestlased üsna sageli mei, vei, beil'i. Populaarselt öeldes on vene ж küll eesti õ + i, ent need osised ei esine diftongina teineteise järel, vaid samaaegselt. Mn. vene i pole tundmata eesti murretele. Lõuna-eesti murdeala kaguosas võib seda kuulda näit. sõnus siis 'siis', mik 'mõõk'.

4. 4. 19. Kui mõnel tagavokaalidest esineb mediodorsaalne vaste, on see moodustatud vastava põhivokaali moodustuskohast eespoolsemalt. Leivu murdes esineb mediodorsaalne ehk

kesk-o: sõur kuu 'suur kuu'. Huuled on ettepoole lükkunud ning ümardunud sarnaselt o artikulatsiooniga ning keele tõus on võrdne o tõusuga, kuid tõus on eespoolsem o omast. Eesti lähimas sugukeeles vadjas esineb kesk-a. e-le järgnev a on selles keeles harilikult ikka mediodorsaalne: kerkea 'kõrge'. Lõpuks tuleb mainida lõuna-eesti murrete nn. taga-e-d, mis vokaalharmoonia nõuete järgi esineb tagavokaalsete sõnade järgsilpides rahvuskeele e asemel: keneles 'kõneleb', vares-se? 'varesed'. Selle avahääliku moodustamisel ei ole keelesel- ja tõus ka enam mitte seal, kus ta on e moodustamisel, kuid e tõus pole siiski nõnda tagapoolne nagu õ-l. e on e ja õ vahepealne häälik. Seda e-d võib kuulda mõnede lõuna-eesti keeletarvitajate häälduses ilmeka murdejoonena.

ö ja ü.

4. 4. 20. Tuleb veel peatuda eesti rahvuskeele vokaalidel ö ja ü ning saarte murretes esineval ö-st madalamal vokaalil õ. Need häälikud on moodustatud sel viisil, et ä, e ja i suuartikuleerimisele tuleb juurde huulte artikulatsioon, labialisatsioon. ä labialiseeritud vaste ǣ esineb eesti keele saarte murretes neil aladel, kus tänini on vahet algupärase ö ja õ-st arenenud ö vahel, nagu mõnes Hiiu murrakus, kus

hääldatakse rõm 'rõõm', põhk 'põhk'. Eesti keeles püsib õ ja ü artikuleerimisel küll üldiselt e resp. i lingvopala-
 taalne moodustus, kuid keel ei ole õ ja ü puhul siiski nõnda
 kõrgele tõusnud nagu e ja i artikuleerimisel. Siin tuleb nii-
 siis nähtavale juba mitmel korral mainitud foneetiline tõik,
 et kui on kaks moodustuskohta, siis teine neist taandub mõnel
 määral. õ ja ü artikuleerimisel taandub lingvopalataalne
 artikulatsioon. õ moodustamisel lükatakse huuled ettepoole
 ning ümardatakse nad samasse asendisse, kus nad on o moodusta-
 misel. Huulte vahel on umbes oakujuline pilu. ü moodustami-
 sel on huuled sellesamas asendis nagu u puhul ning huulte-
 vaheline pilu on hernekujuline. Eesti keeles on ü kujundami-
 sel huuled eriti tugevasti ettepoole lükatud ning ümardatud.
õ, õ ja ü on h u u l v o k a a l i d.

4. 4. 21. Võib esineda hääldamisviisi, kus kreeka algupä-
 ra olevais rahvusvahelistes ja vöörsonades hääldatakse kree-
 ka ü asemel i: piramiid, psihhologia, etimoloogia, idill,
hidra jne. Eesti keeles on üldiselt saanud omaseks neis sõna-
 des säilitada ü. Seega siis on õige hääldada püramiid, psühho-
loogia, etümoloogia, idüll, hüdra. Samuti tuleb eesti keeles
 hääldada õ rahvusvahelistes sõnades ökonoomia, föderatsioon,
kröösus jne., mitte ekonoomia, federatsioon, kreesus ehk krees.

4. 4. 22. Balti saksa keeles hääldati kirjapilt eu dif-
tongiks öi. See eesti keelele võõras hääldamiseseik on kadak-
liku keeletarvituse kaudu tänase päevani eesti rahvuskeeles
õige levinud. Võib kuulda rõimä, faŕmatsoit, nõitrâ.lne
'reuma, farmatseut, neutraalne". Nende sõnade õige eesti-
keelne hääldamine on ikkagi reūmä, faŕmatseut, neutrâ.lne.

4. 4. 23. Kõneldes ü-st tuleb peatuda ka kirjapildi üü
hääldamisel. On kujunenud üldiseks traditsiooniks, et üü
hääldatakse diftongiks üi, kui talle järgneb vokaal või j +
vokaal. Seega häälduvad sõnad müüa, süüa, müües, süües, müü-
ja jne. normaalses häälduses müi'ja, süi'ja, müi'jeZ, süi'jeZ,
müi'ja. Mundel juhtudel pole veel lõplikult fikseerunud, kas
hääldada üü pikaks ü-ks või diftongiks üi.

Indiferentne vokaal.

4. 4. 24. Kui jätta keel lamama suuõõne põhja, nagu ta
on siis ,kui meil ei ole mingit hääldamistegevust, ja kui
huuledki ei ole lükkunud ettepoole ega ümardunud, saab kõ-
ris foneerides hääliku, mis on helliline vokaal, ent millel
pole ühegi põhivokaali omadusi. See nn. i n d i f e r e n t-
n e v o k a a l on omane muuseas väikelastele, kui need

algavad häälitsemist. Hääliku foneetiliseks märgiks on ʔ.

Eesti keeles leidub ʔ-d saarte murretes e redutseeritud vastena, nagu näiteks Hiias mitt: 'mitte', hakkott: hakkate!

Eesti rahvuskeeles on ʔ tundmatu, sest rahvuskeel ei tunne reduktsiooni.

Ülevaade eesti rahvuskeele vokaalidest.

4. 4. 25. Eesti rahvuskeeles esinevad järgmised vokaalid.

	Taga- ehk velaarsed vokaalid	Kesk- ehk velaarpala- taalsedv-d	Ees- ehk palataalsed vokaalid	Huul- ehk labiali- seeritud v-d
Kõrged	u		i	ü
Keskkõrged	o	ə(=õ)	e	ö
Madalad	a		ä	

4. 4. 26. Kõige sagedamini esineb eesti keeles vokaal a, mille esinemus on umbes 12-14 % kõikide vokaalide üldarvust. Teiste vokaalide esinemissagedus on järgmine:

e - 11-12 %, i - 9 %, u - 5 %, o - 4-5 %, ä - 1,5 - 2 %, ö - 1,5 %, ü - 0,8- 1% ja õ - 0,2-0,5 %.

4. 5. D i f t o n g i d .

4. 5. 1. Eesti keelt iseloomustab suur diftongide ja konsonantühendite rikkus. Diftongiks nimetatakse vokaalühendit, mis moodustab ühte silpi kuuluva terviku. Eesti keeles võivad diftongid olla astmehelduslikud. Diftongi eri astmetest oleneb sõna tähendus. Näiteks sõnades laulu (omastav) = laul ja laulu(osastav) diftongi teise osise pikkuse muutmine erineva tähenduse. Eesti keele diftongidel pole osised võrdsed. Diftongi esimene osis on passiivne hääldamise tõhususe suhtes. Teine osis võib aga olla hääldatud tõhusamalt ning siis ühtlasi pikemalt või lõdvemalt ning lühemalt. Mõned foneetikud ei pea selliseid diftonge pärisdiftongideks, mille osised pole võrdsed. Niisuguseks arvamuseks pole aga põhjust, sest ka siis, kui diftongi emb- kumb komponent on enam esile tõstetud, on tegemist ikkagi täisväärtusliku diftongiga. Diftongid on kas t õ u s v a d või l a n g e v a d. Tõusvad diftongid on need, kus teise osise esiletoomine on ilmekam ning intensiivsem. Teine osis on see, mis annab diftongile asjaomase ilme. Langevaks nimetatakse diftongi siis, kui tema esimene komponent on moodustatud suurema energiaga, nõnda et diftongi teise osise kohal artikulatsiooni intensiivsus lan-

geb. Vastavalt vältele võib eesti keeles see diftong olla kas tõusev või langev. Eesti keele diftong on tõusev siis, kui ta on tugevaastmeline, kui teine osis on hääldatud pike-malt ning jõulisemalt: leiBa 'leiba', teiŽi 'teisi', laèva (osastav) 'laeva', saùna 'sauna', eùwe (osastav) 'öue', keùla (osastav) 'keula', kõiŽi 'köisi', liùDa 'liuda' jne. Seesama diftong on langev, kui ta on nõrgaastmeline, kui ta teine osis on lühem ning nõrgem: leivà 'leiva', teinè 'teine', laëvàD 'laevad', saùnàD 'saunad', eüwèD 'öued', keülàD 'keulad', köijèD 'köied', liüwà 'liua'. Et viimasel juhtumil on küsimuses langevad diftongid, millel esimene osis on esikohal, seda osutab seegi seik, et nõrgaastmelise diftongi asemele võib murdeti olla arenenud pikk vokaal, diftongi esimese komponendi vokaal: sānàD 'saunad', lēvāD 'leivad', tēnè 'teine' jne. Need diftongid, mis pole astmevahelduslikud, on ikka tugevas astmes ja seega tõusvad: tōaD 'toaD', ēōD 'eod', vēāD 'vead', māēD 'mäed', sōēD 'söed'. Et diftongide ae ja oe asemele võidakse murdeti öelda ka â ja ô: mâD 'mäed', sôD 'söed', ei osuta käesoleval juhtumil ometi, et kõnesolevad diftongid oleksid langevad, vaid siin on tegemist üksnes artikulatsiooni-kohalt lähedaste häälikute assimilatsiooniga.

4. 5. 2. Eesti keele diftongide õige hääldamise suhtes

on tähele panna paar seika, milles sageli eksitakse. Korrektse rahvuskõele seisukohalt on ebaõige sõnu päev, mäed, käes jne. hääldada pika vokaaliga päv, mäd, kâz, vaid nendes sõnades tuleb diftong hääldada, nagu ta on kirjutatud. Samuti on ebaõige hääldada söed, köetud jne. pika öö-ga sôD, kôttuD. Neis sõnades peab diftong häälduses säilima. Teiselt poolt ei tohi korrektses häälduses pikka õõ-d diftongistada. Rõõm, võõras, põõsas jne. on õiges häälduses ikka pika õõ-ga, mitte aga diftongi õe-ga: reëm, veërâz, peëZâz.

4. 5. 3. Diftongide ea, eo, oa, oe, õe, õa keskkõrge vokaali hääldamine on murdeti õige kõikuv. Sõnad pea, tean, seob, ead, toed, õeldud, põab hääldatakse kohati piâ, tiân, siuB, uâD, tuêD, üelDuD, püaB normaalsete i, u, ü-ga. Kohati võivad mainitud vokaalide asemel olla veidi madalamad vasted: piâ, siuB, uâD jne. Teisel on taas enam-vähem e, o, õ sarnased häälikud: peâ, seòB, oâD jne. Kõige üldisemaks traditsiooniks on rahvusköeles sellised häälikud, mis oma artikulationilt on e ja i, o ja u, õ ja ü vahepealsed ning mida foneetilises transkriptsioonis tähistatakse ê, ô ja ö-ga: peâ, teân, seòB, oâD, tòêD, õèlDuD, pöaB.

4. 5. 4. Põhja-eesti murrete idapoolsest osast pärit olevatilt haritlastelt võib vahete-vahel kuulda pikkade kesk-

kõrgete vokaalide asemel diftonge, mis on omased mainitud alade murretele. Üeldakse tee, töö, soo asemel tiè, tüö, suò, tiä, tüä, suä või mõni teine diftong. Rahvuskeeles häälduses selline hääldusviis ei ole muidugi lubatav.

4. 5. Eesti keele murretes võib esineda ka t r i f -
t o n g e, s.o. kolme ühte silpi kuuluva vokaali ühendeid, na-
gu muide leivu murdes : šüüwä 'süüa', puoiš 'poiss'.

V. HÄÄLDUSALUS.

Senini käsitlesime üksikhäälikuid. Juba varem on mainitud, et ükaikhäälik esineb tegelikult harva, kõnes esinevad häälikud aina ühendeis, kus nad üksteist mitmeti mõjustavad. Seda nähtust nimetatakse k o a r t i k u l a t s i o o n i k s. Kuna kui asuda otseselt häälikute koartikulatsiooni vaatlemisele, tuleb mõõdamises peatuda veel ühel foneetiliselt olulisel nähtusel, millest eri keeltes oleneb häälikute üldvarjund, nimelt h ä ä l d u s a l u s e l ehk a r t i k u l a t s i o o n i - b a a s i l. Ei piisa üksnes sellest, et õpitakse näit. sel-
geks kõigi häälikute täpne moodustuskoht eri keeltes, vaid peab teadma ka seda, kus kohal ja kuidas just on vastava keele üldine tendents häälikuid moodustada, kas eespoolsest, tagapoolsest, kõrgelt või madalalt. Mõnes keeles moodus-

tatakse kõik häälikud hästi madalalt nagu eesti rahvuskee-
les, teises taas kõrgemalt. Eesti keele saarte murretes on
tendents hääldada kõiki häälikuid niivõrd eespoolsest, kui
vähegi võimalik. Seega kõnelevad saarlased ja hiidlased
"moka otsast", nagu seda väljendatakse naabrite poolt. Vene
keeles on eesti keelega võrreldes kõrgem hääldusalus. Seda
võib eriti ilmselt tähele panna, kui venelane kõneleb eesti
keelt. Hääldusaluse juurde kuulub ka eri keelte erisugune
tendents hääldada kas intensiivsemalt või loiumalt. Vene
keeles on näit. hääldusintensiivsus suur, kuid inglise kee-
les äärmiselt väike. Eesti keelt artikuleeritakse keskmise
intensiivsusega. Võõrast keelt õppides on kõige raskem kätte
saada vastava keele hääldusalust. Väga sageli püsitakse ikka-
gi emakeele hääldusalusel, mida võib kuulaja otsekohe kõrva-
ga kinni püüda. Kui eestlane kõneleb vene või muud keelt
eesti hääldusalusega, öeldakse igapäevases keeles, et ta
räägib seda keelt eesti rõhuga ehk aktsendiga. Hääldusalust
peetakse üldse väga püsivaks foneetiliseks nähtuseks. Hääld-
usaluse olemusele mõjub ka kõneleja iseloom. Temperament-
sem kõneleja on teistsuguse hääldusalusega niihästi oma
emakeelt kui ka võõrkeelt kõneldes kui flegmaatilise iseloo-
muga kõneleja.

6. Selle tõttu, et häälikud ei esine üksikult, vaid tavaliselt ikka seoses, mõjustavad nad üksteist artikulatsiooni suhtes. Nagu ülal on juba mainitud, ei moodustata häälikuid nõnda, et alles siis, kui ühe hääliku artikulatsioon on lõppenud, algab teise hääliku artikulatsioon, vaid mistahes hääliku moodustamisel mõnel määral artikuleeritakse kaasa ka naaberhäälikuid, s.t. avaldub keartikulatsioon: märgatamatult siirdutakse ühe hääliku artikulatsioonilt teise artikulatsioonile, mida osutab eriti ilmekalt häälduse ostsillograafiline ülesvõte. See tõik, et ka eesti keele häälduses esineb koartikulatsioon, on andnud võimalusi mitmesugusteks assimilatsiooninähtusteks. Alljärgnevalt vaadeldakse kõigepealt eesti keeles esinevaid assimilatsioonijuhtumeid, nagu s a n d h i, n a s a l i s a t s i o o n, p a l a t a l i s a t s i o o n, l a b i a l i s a t s i o o n, v e k a a l h a r m o o n i a jne.

6. 1. S a n d h i .

6. 1. 1. India foneetikateadusest põlvneva sõnaga s a n d h i tähistatakse neid muutusi, mis tulevad esile kahe sõna

kokkupuutekohal, kui need sõnad on muutunud foneetiliselt
üheks tervikuks, või muilgi juhtumel, näiteks tuletiste liit-
misel sõnaga. Sandhiga on kõigepealt mõeldud hääliku helili-
suse või helituse muutumist naabruse mõjul. Heliliste hääli-
 kute muutumine helituteks ja helitute muutumine helilisteks
 tuleb esile neis keelis, kus pole sõna järsku algu ega ka
 järsku lõppu, vaid kus kõneldes sõnad sulavad omavahel kokku,
 kui nende vahel pole pausi. Eesti keel kuulub ka nende keel-
 te hulka, kus pole järsku algust ega lõppu. Et aga eesti rah-
 vuskeeles ning enamikus murretes pole helilisi sulghäälikuid
b, d, g ega helilist z-d, ei tule siin sandhi helilisuse
 muutumisena nõnda ilmekalt esile nagu mõnes teises keeles.
 Neis eesti murretes, kus esinevad helilised sulghäälikud ja
 heliline z, esineb ka helilisussandhi, muide näiteks lei-
 vu murdes, kus esineb sõna üts 'üks', aga helilises naabru-
 ses öeldakse üd'z'brunt's 'üks seelik', samuti nest 'tõs-
 tab', ent nezd_daksiga 'tõstab hargiga'. Mainitud juhtumel
 on tegemist regressiivse helilisussandhiga. Samuti võib
 esineda ka progressiivne helilisussandhi samas leivu mur-
 des: pälè 'peale', kuid muru_bäle 'õue', šisse 'sisse',
 ent närtsu žisse 'kaltsu sisse'.

6. 1. 2. Helilisussandhit kohtab eesti keeles sel pu-

hul, kui k, p, t, h ja s-i järel sõna lõpus l, m, n, r ja v muutuvad täiesti helituks. Sõnade mahl, osm, pahn, kõhr, rasv, lõtv jne. hääldus on mainitud tingimustel mahL, osM, pahN, kehR, rasV, letV.

6. 1. 3. Eesti rahvuskeeles ning murreteski tuleb sandhi sel teel nähtavale, et leenissulghäälikud B, D, G ja leenis Z muutuvad fortisteks p, t, k, s, kui neile järgneb helitu häälik. Sellistes lausetes, nagu ta toob klaasiga vett, sa tahad süüa, mees teeb tööd jne. õidakse leenise asemel hääldada fortis: ta tõp klāZiGa veť, sa tahat süiJa, mēs tēp tōD, kuigi ka leenise püsimine on võimalik. Eesti keeles esinevat sandhit võib nimetada intensiivsussandhiks. Kõige ilmekamalt avaldub eesti keeles sandhi liitsõnades ja tuletiste liitumisel: kingsepp, raudtee, tiibklaver, naisduett, jalgsi, tulebki häälduvad normaalselt: kiqksep, rautte-rauttē, típklaver, naistu_ce.t, jalksi, tulepki. Liitsõnades võib intensiivsussandhi puududa, kui liitsõna mõlemad osised on rõhulised. Jalg-tüüpi hääldatakse tavaliselt jalG-tüppi, kuigi võib kuulda ka hääldamist jalk-tüppi. Kirjapilt b, d, g hääldatakse ka siis fortisena, kui mõnes muitevormis s satub nende kõrvale. Sõnad kärbsed, võrdsed, andsin, algsed jne. kuuldavad harilikult kärpseD, vertseD, ant̃sin, alkseD.

6. 1. 4. Pandagu intensiivsussandhist kõneldes sedagi tähele, et rahvusvahelistes ja vöörsõnades, mille õigekirjutus erineb eesti keele üldistest õigekirjutusreeglitest, hääldatakse kirja pildid b, d, g ikka fortisena, kui järgneb helitu konsonant või kui b, d, g on õigekirjutuses üksteise järel. Sõnade absoluutne, röntgen, anekdoot, asbest, Edgar, smaragd õige hääldamine on äpsolü.tne, röntken, anektõt, aspest, e t' - k a r, smara.kt.

6. 1. 5. Progressiivse sandhi tõttu muutub eesti keeles s sõnaalguline fortis leeniseks, kui fortisega algav sõna liitub tihedasti eelneva sõnaga, mille lõpus on vokaal. See tuleb kõige ilmekamalt esile liitsõnades. Sõnad käekiri, vanapoiss, koolipoiss, vanatädi, soosaar jne. kuulduvad käeGiri, vanàBois', vanàDäDi, sô-Zär, kôliBois'. Kui sõnad pole tihedasti üksteisega liitunud, ei tule kõnesolev sandhinähtus esile. Vana tädi, vana poiss häälduvad vanà täDi, vanà pois'.

6. 1. 6. Eesti keeles on sandhinähtuseks seegi, et sõnaalguline fortis võib liitsõnas gemineeruda. Sõnade õunapuu, kušlapuu, Kuresoo kohatavaks häälduseks on eünaäppu ~ eünaäppü, kušlappü ~ kušlappu, k u r è š s o.

6. 1. 7. Sandhiks nimetatakse ka seda, kui eelneva sõna lõpp kandub järgneva sõna algusesse, nagu eesti lauseis mis

on? ei ole, mul eli, mida hääldatakse tegelikult miš so.n?
ei jo.le, mul le.n. Belneva sõna lõpphääliku siirdumine tu-
 leb eriti selgesti esile hüvastijätus head õhtut, mis häälda-
 takse èà tehtut. Seda sandhinähtust nimetatakse l i e s o o -
n i k s. Keeles, kus esineb liesoon, sulavad sõnad omavahel
ühte nn. f o n e e t i l i s t e k s s õ n a d e k s ja
 kõne jätab kuulajasse sorava mulje. Keeled, kus puudub lie-
 soon, nagu saksa keel, on akustiliselt muljelt stakaatolised.
 Kadaklikust hääldusest lähtudes võib ka eesti keeles kuulda
 stakaatolist kõnet, mida hálva võõrapärasusena tuleb vältida.
 Besti keeles hääldatakse, nagu osutatud, mul lei jolè aèGa,
 aga mitte mul 'ei ?ole ?aèGa 'mul ei ole aega' kõrisulghää-
 likuga ehk järsu algusega iga vokaali eel.

6. 1. 8. Seni esitatud sandhijuhtumid on olnud konsonan-
 tide kohta. Ka vokaalid võivad muutuda kahe sõna kokkupuute-
kohal või ühinemisel. Ma ei tea hääldatakse eesti rahvuskee-
 les harilikult maì teà. Mõnes murdes on seesugune hääldamis-
 viis eriti tavaline, nagu muide hiin murdes: map tahà < mǎ
ep tahà 'ma ei taha', sülllots < süllà otsp 'silla ot-
 sas'. Vokaali kadumist kahe sõna kokkupuutekohal kutsutakse
ka e l i s i o o n i k s .

6. 1. 9. Sandhi on l a u s e f o n e e t i l i s i n ä h -

tusi. Eesti keeles on lausele omane sõnarõhust erinev rõhk ja samuti on lausel omapäraseid kvantiteedisuhted, millest kõneldakse allpool. Lausefoneetiliseks nähtuseks nimetatakse sedagi, kui lauses, eriti just kiirkõnes, üks sõna või hääldusrühm mõjustab teise sõna või hääldusrühma häälikulist külge.

6. 1. 10. Kiirkõnes esinevaid foneetilisi muutusi kutsutakse ka allegro muutusteks. Eesti keeles on allegrosõnadena eriliselt kulunud mitmed viisakussõnad, nagu tere < terve, aitäh ~ aituma < aita jumal jne. Kiirkõnes öeldakse sageli tere hommikut! asemel tromkkut, Tallinnas asemel tal'naZ, rõhutava sõna nüüd asemel -nd: tulèD omètti 'tule nüüd ometi' jne. Allegrovormidena on kiirkõnes õige üldiselt lühenenud nädalapäevade nimed: esmaspäev, teisipäev, kolmapäev jne. hääldatakse sageli ešmaspä ~ ešmaspa, teiŽi-Bä ~ teiŽiBa, kolmàBa.

6. 1. 11. Sandhiga ühenduses tuleb mainida ka prokliisi ja enkliisi. Prokliis on rõhuta sõna liitumine järgneva rõhulise sõnaga üheks foneetiliseks sõnaks, nagu ära löö! - ära lō!, ma tulen = ma tulèn. Murdeti on prokliitiline sõna saanud rõhulise sõna lahutamatuks osaks: ma p_tē 'ma ei tea' hiu murdes,

ta_{ss} g_{le} "ta es ole" lõuna-eesti või Saaremaa murdeis jne, Enkliis on sõna, peamiselt just lühikese sõna liitumine rõhulise sõnaga üheks foneetiliseks sõnaks, nagu laua peal = lauwa Bäl, teed mööda = têD mōDa jne. Niihästi enkliis kui ka prokliis on eesti keeles lausefoneetiliselt väga olulised. Nende mõjul võivad lauses muutuda häälikute kvaliteet ja kvantiteet (vt. peatükki kvantiteedist).

(45)

6. 2. 1. Nasalisatsioon.

6. 2. 1. Häälduselundeist kõneldes on öeldud, et pehme suulae ja nibu ülesandeks on sulgeda kõiku ninaõõnde või avada seda. Artikulatsiooni ajal on tavaliselt kõik ninaõõnde ikka suletud. Avatud on ta ainult nasaalide m, n, ŋ artikuleerimisel. Pehme suulagi koos nibuga on siis laskunud hääti madalale, nõnda et ninaõõnest pääseb läbi tugev õhuvool. Mõnes keeles on õhuavaus laiem, teises ahtam. Mida avaram on avaus, seda tugevam on nasaalheli. Eesti keeles on nasaalide moodustamisel avaus eriti avar ja seetõttu käib eesti keeles hääldamisega kaasas tugev ninaheli. Nasaalid avaldavad ka tugevat koartikuleerivat mõju, kui keele üldine nasaalsus on suur. Artikulatsioon ei toimu nõnda, et nasaali ems ja pärast nasaali eleks kõik ninaõõnde suletud, vaid see on

avatud juba enne nasaali moodustamist ja jääb avatuks ka pärast nasaali. Niisugust nähtust kutsutakse n a s a l i s a t s i o o n i k s. Nasalisatsioon võib olla kas progressiivne või regressiivne. Nasalisatsiooniga moodustatud häälik on n a s a l e e r i t u d siis, kui nasaalsus on vaid kaasaskäivaks nähtuseks. Kui aga nasaalsus on vältimatu, on häälik n a s a a l n e.

6. 2. 2. Eesti keeles on nasaleerimine väga tugev. Eriti märgatav on progressiivne nasalisatsioon. Pandagu tähele sõnu, nagu oma, onu. Neis sõnades võib kuulda, kuidas nasaalsus algab juba enne m-i ja n-i ning kestab veel kogu järgneva vokaali artikuleerimise aja: õmä, õnü. Eesti keel on selle poolest tähelepandav, et temas mõjub tugevasti nasaleerivalt ka b, vähem p ja pp ning üsna vähe d-gi. Viimase hääliku nasaleeriv mõju on ilma praktilise tähtsusetaks, ent b mõjul tekkiv nasaleerimine on niisama oluline nagu m-i või n-i naabruses olev. Luba, tuba, vaba hääldatakse normaalselt selgesti kuuldava progressiivse nasalisatsiooniga: luBä, tuBä, vaBä. Tugev nasalisatsioon annab eesti keelele erilise mün-di ning teeb kõne hästi kuuldavaks, sest nasaleerimisel on resonantsiruum suurem. Eesti nasalisatsioon ei ole mõnes mures, nagu näit. Hiiumaal, sugugi nõrgem prantsuse keele omast,

kus nasaleeritud vokaalid on hästi tuntud. Siiski on kummagi keele nasalisatsiooni vahel suur vahe. Eesti keeles on nasalisatsioon ainult kombinatoorne, prantsuse keeles aga fonoloogiline.

6. 2. 3. Nasalisatsioonitorjaste juurde kuuluvaks assimilatsiooniks on seegi eesvi keeles levinud hääldussek, et sõnad andnud, kandnud, kündnud, kandmine, kündmine jne. hääldatakse anndu, kanndu, kündnu, kandmine, kündmine. Neis sõnades jääb ka n-le suulise häälduse poolest homorgaanse sulghääliku D artikuleerimisel kõik ninaõõnde avatuks ning seega hääldataksegi D asemel n. Nasaleerivat assimilatsiooni näeb selleski, et meil astmevahelduses tugevas astmes on mb ja nd, nõrgas aga mm ja nn. Omaaegsed astmevaheldussuhted lambas: lampahen, lintu: lindun on arenenud tänapäeva suheteks lammaz: lamBa, lind: lindu sel teel, et p ja t nõrgaastmeline vaste on üha enam hääldatud avatud ninaõõnekaiguga.

6. 2. 4. Kui kogu kõnet seirab tugev nasalisatsioon kas mõne patoloogilise või funktsionaalse häire tõttu, on see nähtus i n i. Ini peamiseks põhjuseks on nn. hundineel, liiga lühike nibu ja nibu puudumine või nibu ja pehme suulae halvatus. Nasalisatsioon on esteetiliselt kaunis hääldamis-

varjund, ini teeb aga kõne inetuks ning arusaamatuks.

(46)

6. 3. Velarisatsioon.

6. 3. 1. V e l a a r s e i k s häälikuiks nimetatakse neid häälikuid, mille peamine moodustus on keeleselja taga-
osaga pehmel suulael või pehme suulae suunas. Kui aga hääliku tavalisele moodustuskohale lisandub veel moodustuskoht pehmel suulael või moodustuskoht pehmel suulael suureneb, on tegemist v e l a r i s a t s i o o n i g a. Nõnda moodustatud häälik on v e l a r i s e e r i t u d. Konsonantide velarisatsiooni eesti keeles ei esine. See on aga õige omane vene keelele ja vene keele häälduse mõjul võib seda üksikisikuilt harva eesti keeles siiski kuulda. Kui vene keeles kujundatakse konsonanti, millele järgneb a, o, u või i, eriti aga just o ja u, suundub keel konsonandi artikuleerimisel peale hariliku artikuleerimiskoha ilmsesti veel kõva suulae poole umbes samasse kohta, kus artikuleeritakse vene u. Teiste sõnadega öeldes, hääldatakse konsonant ja u.

6. 3. 2. Vokaalide velarisatsiooniks nimetatakse niisugust nähtust, kus palataalne vokaal on asendatud velaarise vokaaliga. Eesti keeles kohtab vokaalide velarisatsiooni setu murdes: küll > küä, kündma > kündmä.

44

6. 4. Palatalisatsioon.

6. 4. 1. Palatalisatsioon on niisugune nähtus, kus hääliku harilikule moodustamiskohale lisandub moodustuskohalt kõval suulael või laieneb hääliku palataalne moodustusala selle tõttu, et keelealja eesosa võtab artikulaatsioonist enam osa. Keelealja tõus on umbes samasugune nagu i moodustamisel. Teiste sõnadega: palataliseerides hääldatakse konsonant ja temaga samaaegselt i. Nende keelte kõnelejad, kes ei tunne palatalisatsiooni, analüüsivadki seda sageli eri häälikeuks: vastav konsonant ja i. Nõnda näiteks ütlevad need hiidlasedki, kes üritavad taotleda rahvuskeele palatalisatsiooni, kaiss, taiss pro kass, tass. Palatalisatsiooniga moodustatud konsonant on palataliseeritud. Palataliseeruvad peamiselt need konsonandid, mille moodustuskohad on hammastel või hammaste lähedal, nagu eesti keeles s, t, n, r, l. Eesti keeles on palatalisatsioon õige nõrk. Vene keeles on ta tunduvalt tugevam. Tugevus oleneb sellest, kui suur pindala kõval suulael on puudutatud. Keelis, kus on väga tugev palatalisatsioon, kuulub see peaaegu ʲ-na. Võrreldagu vene пѣть ja eesti pett-sõna hääldamist. Palatalisatsioon eeldab ühtlasi hääliku omaheli tõusu. Palataliseeri-

mist nimetatakse ka muljeeerimiseks ehk peenendamiseks.

6. 4. 2. Eesti keeles on palatalisatsioon fonoloogiline nähtus, sest palataliseerimata ja palataliseeritud konsonantide suhe on are. Eesti keeles on ilmne vahe sõnade hobuse tall (= taI') ja lamba tall (= taI'), ehituspalk (= pal'k) ja tööpalk (= palk') jne. vahel niihästi häälduses kui ka tähenduses.

6. 4. 3. Eesti keele palatalisatsiooni omapäraks on veel see nähtus, et geminaatkonsonantidel on palataliseerunud üksnes algosa: kaI'liž : kaI'li 'kallis : kalli', ka'si (omastav) : ka'ssi (osastav) 'kassi : kassi', ko'tti : ko'tti 'koti : kotti', pañni (omastav) : pañ'ni (osastav) 'panni : panni'. Mõnes kagumurrakus ja keelesaartel Läti NSV alal võib olla palataliseerunud ka kogu geminaat. Konsonantühendites palataliseerub samuti ainult algosa: koñDi : kontti 'kondi : konti', pil'Di : pil'tti 'pildi : pilti', sel'tsi (omastav) : sel'tsi (osastav) 'seltsi : seltsi'. Murdeti võivad eesti keeles kõik konsonandid palataliseeruda. Rahvuskeeles palataliseeruvad ainult t, d, h, l ja s. Vaadatu siinkohal lühidalt, mille poolest lähevad palataliseerimata ja palataliseeritud konsonantide moodustamised omavahel lahku.

6. 4. 4. Palataliseeritud t ja d artikuleerimisel on keeletipp ikka lükatud vastu alumisi hambaid. Lükkamisel on surve seda tugevam, mida pikem on t-aines. Niisugune keeletipu suundumine on seepärast vajalik, et keeleseljal oleks võimalust enam kumerduda ning tõusta kõva suulae vastu. Keeletipu lükkumine või suundumine hammaste poole iseloomustab muidki palataliseeritud konsonante. Suurim vahe palataliseerimata t ja palataliseeritud t' vahel on muidugi keeleselja poolt moodustatud sulu erinevuses. Kui t on palataliseerimata, toetub keelelaba alveoolidele ning sulghääliku kvantiteedi olenevalt on keeleselja eesosa ja servad tõusnud kas rohkem või vähem vastu kõva suulage. Palataliseerimisel on keeleselja eesosa tõusnud kõrgemale ning tema servad puuduvad laiemalt kõva suulage. Palataliseeritud t' ei ole kunagi interdentaalne. Mida lühem on t -aines, seda nõrgem on palatalisatsioon. Leenis d (=D) on isikuti isegi nõnda nõrgalt palataliseeritud, et mõned autorid on üldse kahelnud tema palataliseerumises.

6. 4. 5. Palataliseerimata n on eesti keeles tagapoolsem kui t. n-i moodustamisel on keeletipp koos keelelabaga ja osalt ka keeleselja eesosaga sulu moodustajaks. Palataliseeritud n-i kujundamisel on keeletipul kaks suundumisvõimalust.

lust. Harvemini on keeletipp suunatud vastu alumisi ees-
hambaid, nagu t moodustamisel. Enamasti on aga keeletipp
vastu ülemisi hambaid või alveoole, ja nimelt nõnda, et
n-i artikuleerimisel on ta vastu alveoole, nn -i artikuleeri-
misel alveoolide ja hammaste vahemaal ja nn -i artikuleeri-
misel ülemiste hammaste taga. Palataliseeritud n -i artikuleerimisala on suurem kui palataliseerimata n-i oma ning
ala suuremus on kasvanud eespoolses suunas.

6. 4. 6. Nagu ülal on kirjeldatud, kujundatakse eesti
palataliseerimata s niiviisi, et keeletipp on suunatud alu-
miste hammaste poole. Peaartikuleerijaks on keelelaba, mis
moodustab ahtuse alveoolidel. Ahtus on suhteliselt kitsas.
Palataliseeritud s-i moodustamisel on kasvanud keele puudu-
tusala. s on artikuleeritud tagapoolsemalt kui s. Peamoodus-
tajaks on aga ikkagi keelelaba. Seega on kogu hääliku artiku-
latsioon nihkunud tahapoole, alveoolidelt kõva suulae eesosa-
le. Palataliseeritud s -l on kitsam hõrdeahetus kui s-l.

6. 4. 7. Eesti l moodustatakse üldiselt õige kõrge keele-
selja-asendiga. Keeletipp on surutud eesalveoolidele või
kõva suulae eesosale. Keeletipp ja laba moodustavad suuõõne
keskosas sulu. Külgavaused on kitsad. Üldiselt on eesti l-l
tendents olla hästi tagapoolne häälik. Kui l on palatalisee-

ritud, on keeletipul mitu võimalikku asendit. Keeletipp võib
olla surutud kas vastu alumisi hambaid või hammaste ja alve-
oolide vahekohta või ka vastu ülemisi hambaid ja kõva suulae
eesosa. Mida pikem on l -aines, seda eespoolsemalt en ta moo-
dustatud. Palataliseeritud l'-i puhul on keeleselg tõusnud
eriti kõrgele ja on hästi kumeras. Et keeleselg on hästi
kõrgel, siis on kõvast suulaest puudutatud suurem ala kui l-i
moodustamisel.

6. 4. 8. Eesti rahvuskeeles ei esine palataliseeritud
r-i. Palataliseerimise taandumist rahvuskeeles on põhjusta-
nud r-i moodustamisviis. r artikuleeritakse nõnda, et keele-
selg on üsna tugevasti nõos. Keelelaba koos keeletipuga on
lõkatud vastu alveoolide tagaosas või kõva suulae eesosa. Kui
r on palataliseeritud, ei saa keeleselg küllaldaselt nõos
ella, vaid ta peab, vastupidi, olema kumerdunud kõva suulae
peele. Kui keeleselg on kumeras, ei ole kerge keeletippu
värisema panna, sest siis on keeletipu lihasmass palju kom-
paktsem ning kohmakam. Et aga siiski korralikku r-i esile
tuua, jäetakse r palataliseerimata. Palataliseeritud r-i
artikuleerimisel ei ole keeletipp nõnda ees nagu palatalisee-
rimata vaste puhul, vaid artikulatsiooni peamine koht on täies-
ti kõva suulae eesosal. Hääliku moodustajaks on keele eesosa

servad, kuna keeletipp artikuleerimisest osa ei võta. Nõnda ei saa palataliseerimisel tekkida ilmekat tremulatsiooni, mis iseloomustab r-i, vaid sageli kuuldu ainult hõõrdumist.

6. 4. 9. Eesti murretes pole palatalisatsiooni esinemine ühtlane. On murdeid, kus üldse ei esine palatalisatsiooni (Hiiumaa, kohati Põhja-Eesti rannik) või palatalisatsioon on palju üldisem kui rahvuskeeles (setu murdes, keelesaartel). Mõnedes murretes tuntakse palatalisatsiooni vaid siis, kui on kadunud i või j palataliseeruva hääliku järelt, s.o. öeldakse kaš' 'kass', aga kašši, palju pro kašši paļ'ju 'kassi, palju'. Enamikus murretes ja rahvuskeeles palataliseeruvad t, s, l, n (ja osalt ka r) siis, kui praegu on nende järel i või j, või kui need on seal kunagi olnud. Rahvuskeeles palataliseeruvad konsonandid üksnes esimese ja teise silbi piiril, murdeti aga ka kaugemal sõnas. Et murrete palatalisatsiooni esinemus on kirju, siis kajastub see kirjusus ka rahvuskeeles. Rahvuskeele standardhääldus eeldab palatalisatsiooni t, n-i, s-i ja l-i puhul, kui neile järgneb või varenini on järgnenud i või j. Sõnad padi, koti, pani, kassi, kallis, sitikas, tinti, palju, asju hääldatakse pađi, koť'ti, pañi, kaļ'liž, siť'tikkaž, tiñtti, paļ'ju, ašju ja sõnad kott, pann, kass, pall - koť', pañ', kaš', paļ'. Teiseks on sõnatü-

ved palataliseeritud ka siis, kui neis ei esine enam i-d või j-i mitmuse partitiivi lõpu e, uma-refleksiivide või abstraktseid substantiive tuletava -us ees, nagu sõnus lolle, pilte, tunde, matte, poisse = lol'le, pil'tte, tuñDe, mat'te, poišše; pulstuma (< pulst = pul'st), kontuma (< kont = kont) = pul'stuma konttuma; valskus, valmus, kalkus = val'skuZ, val'muZ, kal'kkuZ. Kolmandaks on palataliseeritud konsonant deminutiivitunnuse -u ees: poisu, naisu, notsu, lotu, musu, musutama häälduvad poižù, naïžù, noť'sù, loť'tù, mužù, mužuttama. Deminutiivsetes, pejoratiivsetes, onomatopoeetilistes ja deskriptiivsetes sõnades võib palatalisatsioon esineda muudelgi juhtudel, nagu sõnades possa ehk põssa 'põrsas' = poš'sà, peš'sà, kussutama = kuš'suttama jne. Et palatalisatsioon on üheks deminutiivsuse tunnuseks, siis võidakse hellitledes kõneldes palataliseerida kõiki konsonante igas asendis. Seda kuuleb eriti just kõnelusest väikelastega. Lõpuks on olemas rida sõnu, kus l palataliseerub väljaspool esitatud tingimusi, nagu selg, selge, nälg, külm, tola, ula-(elu) = sel'G, sel'Ge, näl'G, kül'm, tol'à, ul'à-(elù).

6. 4. 10. Siinkohal lisatagu, et vene keele mõjul võidakse l-i palataliseerimist üle taotleda. Hääldatakse vahel valesti al'GeBra 'algebra', al'ffà 'alfa', pl'uš 'pluss', pl'âž

'plaaž', l'ä "la" jne. Neis sõnades eesti keel palatalisatsiooni ei tunne. Vene keele mõjul võib esineda mujalgi liigset palatalisatsiooni, sest vene keeles nõuab iga eesvokaal, et temale eelnev konsonant palataliseeruks. Vene algupära olevais sõnus võidakse palatalisatsiooni üle taotleda. Üeldakse näiteks kul'ak "kulak" õige hääldamise kulak asemel.

6. 4. 11. Velaarpalataalne nasaal ŋ eesti rahvuskeeles üldiselt ei palataliseeru. Palatalisatsioon võib esineda küll murdepäraselt. Sõnad mängima, sāngi (sisseütlev) jne. hääldatakse palataliseeritud n-ga: māṅGima, sāṅgi. Kui rahvuskeeles püsib velaarpalataalne ŋ, jääb see palataliseerimata: māḡGi-ma, sāḡGi. Rahvuskeelele emane on ka vaḡG : vaḡGi : vaḡGi "vang, vangi, vangi"; kaḡG : kaḡGi : kaḡGi "kang, kangi, kangi". Vene eesnimed nagu Vanka ja Dunka hääldatakse reeglipäraselt vaṅkka, tuṅkka.

6. 4. 12. Palatalisatsioon esineb aga ka laen- ja võõrsõnades. Sõnades matt, alk, botik, bask palataliseeritakse asjaomased konsonandid samadel tingimustel kui muuski sõnavaras: maṭ', al'k, poṭ'tik, pašk. Kui võõrsõnas on rõhk sõna sees, palataliseerub vastavatel eeldustel see konsonant, mis järgneb rõhulisele vokaalile: romantika, patrull, finessid = roma.āttikka, patru.l, fine.š'sid.

6. 4. 13. Palatalisatsioonireeglitel on ohtrasti erandeid. Pika vokaali järel, kui genitiivis on -e, asjaomased konsonandid üldiselt ei palataliseeru, ehk küll neil on mõnes vormis omal ajal esinenud konsonandi järel i. Sõnad sool, soon, keel, kuus, õös hääldatakse sôl, sôn, kêl, kûz, êz; kuid siiski palataliseeritud sulghäälikuga pood = pôd. Ka diftongi järel ei ole samadel tingimustel palataliseerumine tavaline: õis, põis = eiZ, peiZ. Palatalisatsioon puudub ka ühendis sk, kui selle ees on eesvokaal: lesk, kesk = lešk, kešk. Tagavokaalsed sõnad põsk, kosk, vask on aga palatalisatsiooniga. Ebatavaline on palatalisatsioon pika ii järel, nagu sõnades piit, viis, riis. Need sõnad hääldatakse harilikult nîT, vîZ, rîZ.

6. 4. 14. Ülal on juba öeldud, et võõrsõnades esinev tš on ikka palataliseeritud. Palataliseeritud t's' mõjul on ka selle ees olev konsonant palataliseeritud: lantš, frentš = lant's', frent's'.

6. 4. 15. Konsonantide palatalisatsioonist kõneldes tuleb peatuda ka neil juhtumel, kus eesti keele murretes j ees on konsonant palataliseeritud, hiljemini on aga j ise kadunud ning järele on jäänud ainult gemineerunud palataliseeritud konsonant: pal'lu 'palju', nal'la 'nalja (osastav)',

ašsu 'asju' jne. Õige rahvuskeele hääldus eeldab niisuguseil juhtumel j säilimist: paļ'ju, naļ'ju, ašju.

6. 4. 16. Palatalisatsioon on eesti keeles harilikult regressiivne, s.o. palataalsed häälikud i ja j mõjuvad palataliseerivalt eelnevale konsonandile. Üksikjuhtumel võib kohata ka progressiivset palatalisatsiooni, nagu sõnas muidu, mis kiires kõnekeeles võib kuuluda muDu.

6. 4. 17. Nõrka palatalisatsiooni, kus keeleselja äärmine eesosa - laba ehk corona - tõuseb lisaks hääliku harilikule moodustusviisile vastu kõva suulae eesosa või alveoole, nimetatakse koronalisatsiooniks. Eesti keelealal esineb koronalisatsioon saarte murretes. Eriti tugev on ta Muhus ja Hiius. Hiiu murrakute koronalisatsioon on alveoolidel. Neis murrakutes on koronalisatsiooni peamiseks esinemiskohaks sõna algus eesvokaalide ees: mett, 'mitte', tõk 'tükk', sältse 'seltsi'. Koronalisatsioon eeldab, et järgnev vokaal peab madalduma.

6. 4. 18. Vokaalide palatalisatsiooniks nimetatakse seda nähtust, kui tagavokaal asendatakse, enamasti samuti i ja j mõjul, eesvokaaliga, nagu see esineb eesti keele murretes üsna levinult. Murretes on nimelt janu > jānu, jalg > jālg, jonn > jōnn, jutt > jütt jne. Vastavate murrete mõjul on

mõnes sõnas kirjakeeleski saanud eesvokaal tagavokaali asemel üldiseks: jätk < jatk, ütlemä < jütlemä < jutlemä. Kirjelatud vokaalide palataliseerumist nimetatakse ka m e t a f o o n i a k s. Üksikuilt isikuilt võib kuulda ka diftongi ae asendamist ä-ga, mis on iseloomult samasugune palatalisatsiooninähtus: prāgu 'praegu', jā-kaūBanDuZ 'jaekaubandus'.

6. 4. 19. Murdeti esineb eesti keeles epenteetiline palatalisatsioon, kus palataliseeruva konsonandi järelt selle ette siirdunud i-aines hääldub samaaegselt alusosaga : pa^hn 'pann', a^hI 'hall'. Konsonantühendites on i-aines põimunud konsonantühendi esimese osisega ja hääldub samaaegselt esimese osise algusega: vo^hlt 'volt', kru^hnt. . 'krunt'.

6. 5. V o k a a l h a r m o o n i a.

6. 5. 1. Lingvo-oraalseid assimilatsiooninähtusi on ka mitmetele soome-ugri keeltele omane v o k a a l h a r m o o n i a. Vokaalharmonia on nähtus, mille järgi järgsilpide vokalism peab moodustuskoha suhtes vastama esimese silbi vokalismile. Kui esimeses silbis on tagavokaal või keskvo-kaal, ei tohi järgnevais silpides esineda eesvokaale ja vastupidi. Eesti keeles on murdeti vokaalharmonia alles, nagu näiteks võru murdes, kus öeldakse küläst, sünDümä, aga

talost, nakkama, s.o. 'külalt, sündima, talust, hakkama'.

Vokaalharmonia foneetiliseks taustaks en see koartikulatsiooniline nõue, et sama sõna moodustamisel olgu artikulationibaas kogu aeg kas taga- või eespoolsem. Häälamis-traditsioon ei poolda sagedasi hüppeid.

6. 5. 2. Vokaalharmoniast tuleb veel seda ütelda, et peamiselt lõunaeestlased, vähemal määral ka põhjaeestlased. kes põlvnevad murdealadelt, kus vokaalharmonia elab, säilitavad vokaalharmonia rahvuskeeleski. Säilitatakse peamiselt järgsilpide ä ja vähemal määral ka e: kenelen teile oma ädast (~ hädast) 'kõnelen teile oma hädast'. See eesti keele suhtes arhailine joon ei kuulu siiski enam tänapäeva rahvuskeelde. Samuti pole õige ütelda vähä, pähä, nähä, vaid tuleb hääldada nagu kirjutatakse vähe, pähe, näha.

6. 6. Labialisatsioon.

6. 6. 1. Labialisatsioon on nähtus, kus hääliku harilikule artikuleerimiskohale lisandub huulteartikulatsioon. On juba mainitud, et konsonantidel peale labiaalide ja s pole kindlat huulteartikulatsiooni, vaid et konsonantide huulteartikulatsioon oleneb naabervokaalide omast. Labiaalse artikulationiga vokaalide naabruses on

seega ka konsonandid labialiseeritud. Nende labialisatsioon on eesti keeles täiesti kombinatoorne ja ilma foneetilise tähtsusetä. Vokaalide labialisatsioon on aga niihästi foneetiliselt kui ka fenoloogiliselt seda olulisem. Labialiseeruvad need vokaalid, mille normaalne labiaalsus on väike või millel seda normaalselt ei ole. u või o naabruses võib a areneda kas a ja o vaheliseks häälikuks ä ehk ɔ või lausa o-ks. Selle kohta on häid näiteid ka eesti keeles. Mitmes Saaremaa ja Hiiumaa murrakus on rahvuskeele diftongi au asemel diftong ou: ouk 'auk', loud 'laud'. Diftongi au labialisatsioon oli omane ka balti saksa murdele. Balti saksa murde mõjul võis ka rahvuskeeles isikuti (kadaklikus hääldamises) kuulda käuwä 'kaua', päüGüd 'paugud'.

6. 6. 2. Esvokaalid ö ja ü on tegelikult labialiseerunud e ja i. Labialisatsioonile vastupidist nähtust nimetatakse d e l a b i a l i s a t s i o o n i k s. Delabialisatsioon on niisiis see nähtus, kui kaob hääliku labiaalne moodustus ja jääb järele ainult oraalne. Nõnda võib kaduda ö ja ü moodustamiseks vajalik huulte ettepoole lükkumine ning ümardumine. ö ja ü asemele sugeneb siisugusel juhul e, resp. i. Mitmes Saaremaa murrakus on rahvuskeele ütlemä, nüüd asemel itlemä, nid. Et vene keel ei tunne ü-d ega ö-d,

kuuleb neilt eestlastelt, kellel on häälduses vene keele mõju, rahvusvahelistes sõnades ü asemel i-d ja ö asemel e-d: psihhologia, ekonoomia pro psühholoogia, ökonoomia. Et eesti omapärases sõnavaras ei esine ü-d kaugemal esimesest silbist, siis võib kuulda ebaõiget hääldamist politehniline või polu- tehniline õige polütehniline asemel.

6. 7. Š v a a .

6. 7. Häälikute varjundamisest ja koartikulatsioonist kõneldes tuleb peatuda veel ühel nähtusel, mida nimetatakse š v a a k s ehk s v a r a b h a k t i k s. Ta on ülilühike avahäälik, mis tekib nende konsonantide vahele, mille moodustuskohad ei ole lähedased teineteisele. Algne švaa võib aja jooksul areneda tõeliseks vokaaliks, nagu eesti keeles. Omaaegne vorm, põtr 'pöder' on švaa vahendusel - põ- ter - tänapäeval kujul pöder. Murdeti (Kodavere, Hiiumaa jne.) on lehm, vihm asemel lehèm, vihèm. Švaa tekib seega, et ühe konsonandi moodustamiselt siirdutakse teise moodustamisele, näit. keeleartikulatsioonilt huulteartikulatsioonile nõnda, et kahe artikulatsiooni vahel on kuulda kõris tekitatud suuõõneresonantsi varjundatud helilisust.

VII. ASSIMILATSIOON JA DISSIMILATSIOON.

7. 1. T a a n d u m i n e.

7. 1. 1. Suuõõnes toimuvaid assimilatsiooninähtusi on taandumine. Ülal on kirjeldatud indiferentset vokaali. Indiferentsele vokaalile on lähedased t a a n d a t u d ehk r e d u t s e e r i t u d vokaalid. T a a n d u m i s e ehk r e d u k t s i o o n i puhul on küll keel või huuled tegevuses nagu vastava normaalse hääliku artikuleerimisel, ent keele või huulte tegevus ei ole küllaldane. Asjaomase hääliku suuartikulatsioon on enam-vähem lähenenud indiferentse vokaali artikulatsioonile. Seetõttu jääb taandatud avahäälikust ?-hääliku varjundi mulje, nagu oleks samal ajal hääldatud vastav vokaal ja ?. Eesti rahvuskeel ei tunne üldiselt taandatud vokaale. Murdeti neid siiski esineb. Mida kaugemale minna läände, seda suurem on reduktsioon. Läänerannikul on ta veel üsna nõrk, kuid saartel seda suurem. Saarte murretes võivad kõik sõnasisesed lühikesed vokaalid olla taandatud. Poolpikk vokaal teises silbis ei taandu. Hiiu murrakuis hääldatakse näiteks rahvuskeele sõnade hakata, mitte, lahti, kokku, kirjutada vasted hakkatto~ akkatto, mittə, lahtə, kokkə, kirjũdõdõp. Redutseeritud vo-

kaali varjund ei ole kindel. Redutseeritud a võib hiu mur-
rakuis olla kas täiesti indiferentne vokaal ɔ, n. ö. ebaselge
ɒ või ɔ̃. Isikuti võib kuulda täiesti korralikku ä-d, kui
kõneldakse pikkamisi: hakkämä 'hakkama'. Et saarte murretes
on reduktsioon üldine, siis on neis murretes mitmeid sise-ja
lõpukao juhtumeid, mida mujal ei esine (härkt, 'härgade',
punäst 'punased' Hiius). Eesti keeles toimunud mitmesugu-
sed sise-ja lõpukaod on arenenud just reduktsiooni kaudu.
Asjaomane häälik oli muutunud sedavõrd lühikeseks ja kõrva-
liseks, et tema moodustamisel ei rakendatud hääldamiselun-
deid küllalt tõhusalt.

Vokaalide taandumiseks tuleb pidada ka seda nähtust, kui
eesti keeles lüheneb lauses või liitsõnas pika vokaali
kvantiteet.

7. 1. 2. Kuigi vokaalide reduktsioon on üldisem,
on tuntud ka konsonantide reduktsioon. Vokaalid redutseeru-
vad seepärast hõlpsamini, et nende artikuleerimiskoht ei
ole nõnda kindel kui konsonantide oma. Konsonantidest allu-
vad ahtushäälikud taandumisele kergemini kui sulghäälikud.
Kõrihääliku h taandumisest on juba juttu olnud. Intervokaal-
selt võib h kiirkõnes sageli täiesti kaduda, nagu sõnades

lähen, tahan jne., mille asemel võidakse hääldada läen, taan. Kiirkõnes on muidki konsonandi taandumisjuhtumeid. Sõna panen hääldatakse ida-eessti murrakuis üsna laialt paen.

7. 1. 3. Eesti tänapäevane keeruline astmevaheldussüsteem on arenenud sel teel, et ühel juhtumil on konsonant üha enam redutseerunud, kuni tast ei ole jäänud jälgegi. Praegu on meil olemas suhe tuba, omastav toa. Eesti keele ajaloost teame, et nimetav oli varemalt *tupa. Usutavasti on omastavas esialgu olnud samasugune sulghäälik: *tupan. Eesti keele kvantiteedisüsteemi omapärase arenemise tõttu on omastava sulghääliku artikulatsioon kinnise silbi tõttu ikka enam nõrgenenud, kuni sulghääliku p asemele sai homergaanne ahtushäälik β ja omastav esines kujul *tuβan. Hiljem on seegi ahtushäälik üha enam taandunud ja on saanud tänapäeva vaste toa.

7. 2. M u i d a s s i m i l a t s i o o n i - n ä h t u s i .

7. 2. 1. Peale ülal mainitud ulatuslike assimilatsioonijuhtumite, mis on toodud seoses koartikulatsiooniga, on olemas veel teisigi, mis eesti keeles tulevad nähtavale või on omal ajal toimunud. Need assimilatsioonid on üldiselt sellised, et kahe kõrvuti oleva erinevate artikulatsi-

ooniviisidega hääliku artikulatsioonikohad lähenevad üha enam teineteisele, nõnda et häälikud muutuvad homorgaanseks või säilib ainult üks häälik endise kahe asemel. Sel teel on tekkinud muudki eespool mainimata tänapäevased keerulised astmevaheldussuhted, nagu muld : mulla, kord : korra jne. Murdeti on kt assimileerunud kk-ks: katkuma > kakkuma, sitke > sikke, mis ebasoovitava murdejoonena võib rahvuskeelegi häälduses esile tulla. Mainitud juhtumel võib näha täielikku häälikuassimilatsioon. Osaline häälikuassimilatsioon esineb niisugusel korral, kui näit. labiaalne nasaal m asendatakse teise nasaaliga n, vrd. nimetav lumi, aga osastav lund, kus d mõjul ei esine enam m, vaid esineb n.

7. 3. D i s s i m i l a t s i o o n.

7. 3. 1. D i s s i m i l a t s i o o n on selline häälduses esile tulev nähtus, kus kahest kõrvuti või läheduses esinevast samasugusest või sarnanevast häälikust üks muutub teisest täiesti või osaliselt erinevaks. Kõige tavalisem on, et kaks lähestikku olevat r-i või l-i dissimileeruvad. Festi murretes on üsna tavaline, et sõna koridor asemel öeldakse kolidor ~ kalidor. Mõnes sõnas on dissimilatsioon saanud sedavõrd üldiseks, et ta on tunnustatud kirjakeeleski, nagu laensõnades nekrut < rekrut, kuller < kurjer, röövel < rööver,

(õlle)pruul < pruur ja mitmeid teisi. Murretes esineb veel mitmesuguseid muidki dissimilatsioonijuhtumeid, nagu nööbel < mööbel, lumber < number, librikas < liblikas, kortel < korter.

Erilisi dissimilatsioonijuhtumeid on haploloogia ja meta-tees, mida vaadeldakse allpool eraldi.

7. 4. H a p l o l o o g i a .

7. 4. 1. H a p l o l o o g i a on dissimilatsiooninähtus, mis seisneb selles, et sõnas kahest või mitmest samasugusest või loomult sarnanevast üksteisele järgnevast häälikust või häälikute ühendist üks jäetakse hääldamata. Üsnagi levinud haploloogiajuhtumeid on eesti keeles kirjutud, parandud, istutud pro kirjutatud, parandatud, istutatud ja kirjutakse, parandakse, istutakse pro kirjutatakse, parandatakse, istutatakse. Sageli võib kuulda, et originaali asemel hääldatakse orginaal. Elanike nimedes, kes põlvnevad la -lõpulistest asulatest, jäetakse sageli ka üks silp -la- ära: öeldakse haljalane, lihulased ootuspäraste haljalalane, lihulalased asemel. On sõnu, milles haploloogiline kuju on saanud üldtarvitatavaks, nagu tragikoomiline, mineraloogia pro tragikokoomiline, mineraloloogiline. Samuti on sõnad (seal)pool, (sealt)poolt, (sinna)poole haploloogia mõjul arenenud ootuspä-

raste (seal)poolel, -poolelt, -poolele asemel. Haploloogiaga seletuvad ka ilusti, sedasi jne. sõnade ilusasti, sedaviisi asemel. Haploloogia teel on saadud sõna praegu varasemast paraaegu.

7. 5. M e t a t e e s .

7. 5. 1. M e t a t e e s on niisugune dissimilatsioonijuhtum, kus kaks häälikut või häälikühendit vahetavad sõnas kohad. Juhtumid, kus häälikud on vahetatud, on sellised, nagu paergu õige praegu asemel, või vanadlane õige kuju vanaldane asemel. Kogu silbi vahetamist kohtab puhkudel, nagu kellegile, millegile õigete kellelegi, millelegi või keerulistemale, haruldastemates õigete keerulisematele, haruldasemates asemel. Kõnekeeles on üsnagi levinud metateesijuhud entusaist ja pernamentne õigete entusiast ja permanentne asemel.

Metateesi vaatlusega lõpetatakse häälikute kvaliteedi muutuste käsitletus. Edasi tulevad käsitlusele eesti keele hääldamise seisukohalt muudki olulised foneetilised küsimused.

✓ VIII. KVANTITEET.

8. 1. Häälikute kvantiteediks ehk välisteks nimetatakse aega, mis kulub hääliku moodustamiseks. Hääliku kvantiteet oleneb kõigepealt kõnetempost, s.o. mida kiiremini kõneldakse, seda lühemad on kõik häälikud, seda vähem aega kulutatakse nende moodustamiseks. Kui kõnetempo on pikaldasem, on häälikudki pikemad. Seesugune häälikute pikkuse muutumine ei ole keeleteaduse seisukohalt huvipakkuv, sest sellest muutumisest ei olene sõnade tähendus. Häälikute absoluutne kvantiteet tuleb foneetikas küsimusse üldse vaid siis, kui kõrvutatakse eri keeli omavahel. Iga keele enese seisukohalt on aga oluline jälgida häälikute omavahelist suhtelist kvantiteeti. Kõnes võivad väga mitmetel põhjustel häälikud esineda kas pikematena või lühematena. Mõnedes keeltes on sellised suhted, et olenevalt kas dünaamilisest rõhust või silbist on häälikud kas lühemad või pikemad. Vokaalide kvantiteedile avaldab üldiselt seegi mõju, kas nad esinevad kinnises või lahtises silbis. Lahtise silbi vokaalid on kinnise silbi omadest natuke pikemad. Samuti on vokaalid heliliste konsonantide ees pikemad kui helitute konsonantide ees.

8. 2. On keeli, kus kvantiteet on täiesti fonoloogiline, s.o. olenemata ülal mainitud teguritest võivad häälikud esineda erinevais pikkusastmeis ja igal pikkusastmel on oma kindel tähendus. Selliseid keeli on muide ka eesti keel. Eesti keeles on eriti keerulised kvantiteedisuhted. Eesti keelt nimetataksegi k v a n t i t e e d i k e e l e k s, sest peale lapi keele ei ole ühtki keelt, kus kvantiteedisüsteem oleks nõnda oluline, nagu ta on eesti keeles. Suuremas osas keelis on harilikult kvantiteedisuhted niisugused, et kõrvu võivad esineda lühike vokaal ja pikk konsonant või pikk vokaal ja lühike konsonant. Eesti keeles on kvantiteedi kombineerimisvõimalused väga suured. Lühikesed, pikad ja ülipikad häälikud võivad omavahel õige mitmeti kombineeruda: kali = kal'i, kaali (omastav) = kāl'i, kaali (osastav) = kāl'i, kallis = kal'i - līz, kalli = kal'li, sine = sine, siinne = sinne, sinna = sin - na jne. Eesti keeles on peale selle kvantiteet täiesti fonoloogiline niihästi leksikaalselt kui ka morfoloogiliselt. Kuidas sõna leksikaalne tähendus oleneb kvantiteedist, seda osutavad sellised näited, nagu sada ja saada, kott ja koot, loog, look ja lokk, kole ja kolle, ruutu ja ruttu jne. Eesti keele kvantiteedi morfoloogilised ülesanded on üsna suured. On küllalt neid juhtumeid, kus sama sõna eri kvantiteedi-

astmed võivad esineda morfeemi funktsioonides, nagu omastav metsä "metsa" ja osastav metsa "metsa", linna (omastav) ja linna (osastav), kälü (omastav) ja kälü (osastav).

8. 3. Selgesti eristatavaid pikkusi on eesti keeles kolm: kalü 'kalu', kälü (omastav) 'kaalu' ja kälü (osastav) 'kaalu'; kaGü 'kagu', kakkü 'kaku' ja kakkü 'kakku'. Eesti keele korrektne hääldamine eeldab aga viie foneetilise pikkusastme õiget tarvitamist. Peale lühikese (tal' 'tall'), pika (kälü (omastav) 'kaalu') ja ülipika (kälü (osastav) 'kaalu') on olemas veel nn. poolpikk vokaal ja vokaal, mis oma pikkuselt on pika ja ülipika vahepealne. Sõnades kalü, sada, kagu, kaku, saada jne. on teise silbi vokaal poolpikk: kalü, saDä, kaGü, kakkü, saDä. Teise silbi vokaal on tavaliselt ikka poolpikk, kui sõna esimene silp pole ülipikk. Poolpikk vokaal tuleb kuuldavale pikemaiski kui kahesilbilistes sõnades: maDälaD, maDälale "madalad, madalale". Vokaal, mis oma pikkuselt on pika ja ülipika vahepealne, esineb kolmanda välte vokaalina geminaatsulghäälikute ja s + sulghääliku ees. Seda kuuleb siis sõnades kiita, kooki, saapad, seest, kuusk jne., mis tegelikult häälduvad kujul kít-ta, kókki, sáppaD, sást, kúsk.

8. 4. Diftongidel on kaks fonoloogilist vältet: laüü

(omastav) 'laulu' ja laulu (osastav) 'laulu', leivà 'leiva' ja leiba 'leiba'. Esineb aga ka kolmaski diftongide kvantiteedirühm, mis tuleb esile samuti pikkade sulghäälikute, pika ss-i ja s + sulghääliku ees: paik 'paik', koit 'koit', kaus 'kauss', vaistlik 'vaistlik'.

8. 5. Konsonantidel on peale kolme fonoloogilise välte, lühikese (linà 'lina', kaGu 'kagu'), pika (linnà (omastav) 'linna', kakku 'kaku') ja ülipika (linna (osastav) 'linna', linn 'linn', kakku 'kakku') olemas veel muidki, mida nõuab täpne eesti keele hääldus. Konsonantühendites on ühtlasi esimeseks osiseks olev konsonant kas tavaliselt lühikesest veelgi lühem või sellest mõnel määral pikem vastavalt astmevaheldusele. Sõnades rängà 'ränga', l i ñ D à 'Linda', palGà 'palga' jne. võib seega kuulda õige lühikest konsonanti. Harilikust pikem on konsonant juhtumel, nagu linDu 'lindu', paGe 'pange', kuDa 'kulda'.

8. 6. Eesti keeleala kirdepoolseis murrakuis võib olla teistsuguseid kvantiteedisuhteid kui siin kirjeldatud. Nn. rannikumurrakuis puudub vahe pika ja ülipika vokaali ning diftongide väldete vahel. Samuti pole olemas vahet pika ja ülipika konsonandi vahel ega esine konsonantide kvantiteedi muutmist konsonantühendites. Neis murrakuis on seega omastav kaalu ja osastav kaalu ühesuguse pikkusega kálu. Samuti pole

pikkuses erinevust omastava laulu ja osastava laulu vahel, vaid mõlemal puhul hääldatakse laulu. Rahvuskeele ning enami murrete omastava linna 'linna' ja osastava linna 'linna', palga 'palga' jne. asemel esineb üksnes linna, palga ehk palka jne. Need kirdemurrakuile omased isesugused kvantiteedisuhted tulevad vahel esile rahvuskeeleski vastavalt aladelt põlvnevate isikute kõnes ebasoovitava murdejoonena.

8. 7. Eesti keele kvantiteet on absoluutne ainult üksiksõnas. Pikemas sõnas on kõik häälikud lühemad kui lühikeses sõnas või üksikult. Lauses pole aga kvantiteet enam absoluutne, vaid muutuv. Võib ju lauses hääldamine üldse alluda mitmesugustele muutustele. Kuidas absoluutne kvantiteet lauses muutub, see ei ole siiski meelevaldne. On olemas mõned kindlad seadused, mille järgi üksiksõna kvantiteet võib lauses lüheneda. Eriti alati muutuma on ühesilbilised sõnad, kui nad liituvad foneetiliselt mõne teise sõnaga üheks sõnaks, nagu kas, mis, kes, et, või jne., s.o. kui tulevad esile prokliis ja enkliis. Üksiksõnana on neil ülipikk aste: kaš, miš, keš, et, vej. Lauses lüheneb sõnade kvantiteet tunduvalt: kas sa tuled? = kaš sa tulëD?, mis see on? = miš sè oñ?, et see nii on = et sè nî on jne. Täiesti järjekindlalt lühenevad ka postpositsioonid: odu poole hääldub koDu Bole, teed mööda - têD

mõda jne. Siia kuuluvad ka õigekirjutuslikud liitsõnad, kus
 teiseks osiseks on niisugune sõna, milles esineb pikk silp,
 eriti just pika vokaaliga silp. Liitsõnas lüheneb harilikult
 teise osise pikk häälik lühikeseks või poolpikaks: maantee =
mânDe, kalamees = kalâmêZ = kalâmêZ. Eesti keele ortograafias
 kirjutatakse lühikese vokaaliga asesõnad ma, ta, sa, me, te,
na ja pika vokaaliga asesõnad see ja need. Neis sõnades ole-
 neb vokaali pikkus ja lühidus täiel määral sellest, missugune
 asend on sõnal lauses, kas rõhuline või rõhutu. Kui sõna asend
 on täiesti rõhuline, võib vokaal olla ka ülipikk: mâ, sâ. Mi-
 da rõhutum on sõna asend, seda lühemalt hääldub tema vokaal.
 Lauses on täiesti võimalik hääldada sõna na lühikese vokaali-
 ga, ent üksiksõnana ja rõhulises asendis lauseski on see sõ-
 na ikka pika või ülipika vokaaliga: nâD ehk nâD. Kui kolmanda-
 värteline sõna on lauses rõhutus asendis, võib esineda kvan-
 titeedi lühenemist. Sõnad sulle, eemal, vastu jne. häälduvad
 üksiksõnadena sulle, êmal, vaštu, kuid lauses palju lühemalt,
nagu mis ma sulle ütlen = miš_mâ sullè (~ sulè) ütlen; oli
eemal tükk maad = ol'i êmal tük mâD jne. On öeldud, et ena-
 masti lüheneb liitsõna teine osa. Lüheneda võib aga ka orto-
 graafilise või foneetilise liitsõna esimene osa. Näit. hääl-
 datakse sõna eesti = êsti, kuid foneetilises liitsõnas eesti

keel = eēti kēl. Et ettevõte võib lauses olla hääldatud ette-
vette, siis näeb sageli, et kirjutataksegi õigekirjutusliku
veana etevõte. Koha- ja isikunimed alluvad sageli kvantiteedi
lühenemisele, sest neid hääldatakse tavaliselt kiirkõneliselt.
Seega võib Tallinn olla hääldatud ka tal'in.

8. 8.Väga oluline ning omapärane on eesti keeles teise
silbi kvantiteet. Kui esimene silp ei ole ülipikk, on teise
silbi vokaal poolpikk, kui asjaomane sõna pole lauses täiesti
rõhutus asendis. Emfatiseerides venitab eestlane ikka seda
poolpikka teise silbi vokaali: tulē jubā! miš see omēti oli?
hääldatakse rõhutades tulē juBā! miš sē omētti ol'i? Džanaani-
line rõhk ja kvantiteet ei tarvitse eesti keeles ühtida. Täies-
ti pikka vokaali võib esineda ka rõhutus asendis, nagu sõnas
advokaat - aDvoGāt, agregaat = aGrēGāt.

8. 9.Eestlane tarvitab keerulist kvantiteedisüsteemi
keelepäraselt ikka õigesti. Rahvuskeele ja murrete kvantitee-
disüsteemis võib aga olla erinevusi. Murdepärase hääldamise
mõjul võib rahvuskeeles vahel esineda eksimusi õigete kvanti-
teedisuhete vastu. Hääldatakse minna 'minnä', pehme 'pehme',
hetkel ehk etkel 'hetkel', lülē, omastav ka lülē 'luule' õi-
gete minna, pehme, hetkēl ehk etkēl, lüle: lüle asemel.

8. 10.Keeleteaduses jaotatakse keeled t s e n t r a -

l i s e e r i v a i k s j a t s e n t r a l i s e e r i m a -
t u i k s. Jaotuse aluseks peetakse seda, kas sõna pearõhk
keskendab enesele mitmesuguseid häälikute kvalitatiivseid
nähtusi või ei. Eesti keel on tsentraliseeriv, sest eesti kee-
les võib ainult teatud asendis esineda kõiki häälikuid. Näi-
teks on o, ä, ö, ü ja õ esinemisvõimalused positsiooniga seo-
tud. Need vokaalid esinevad harilikult vaid pearõhulises asen-
dis. Positsiooniga on seotud ka paljude diftongide esinemine.
Väljaspool pearõhku esineb tegelikult üksnes i-lõpulisi dif-
tonge. Eesti keele tsentralisatsioon läheb teiste keelte omast
lahku selle poolest, et eesti keeles tsentraliseerivad rõhk
ja kvantiteet. Kui esimene rõhuline silp sõnas on kvantita-
tiivselt kõige pikem, on tema tsentraliseerijaks. Kui aga sõ-
na teine silp on pikem kui esimene, on teine silp tsentrali-
seerijaks. Murretes, kus esineb häälikute taandumist, võib
taanduda isegi esimese silbi vokaal, kui teine silp on hästi
pikk. Nõnda näit. hääldatakse hiiu murretes mɔDälɔD 'madalad'.

8. 11. Eesti keele omapärane kvantiteedisüsteem on vana.
Tema arenemise tulemuseks on mitmesugused sise- ja lõpukaod.
On palju vaieldud selle üle, kas eesti vana rahvalaul on ol-
nud skandeeriv või ei ole olnud. Skansiooni pooldajad oletava-
vad, et skandeerides on sõna dünaamiline rõhk, kui seda on

nõudnud värsimõõt, viidud sõna algusest mujale. Arvatakse, et meie rahvalaule on siis esitatud järgmiselt:

Viisi v^íetta mé vahéla,
kuusi kúllastá jõgeda,
séitse sélget állikáda,
káheksá kálameréda.

Nagu on võidud Põhja-Eesti rahvalaulikute ettekandeist nentida, on vanu eesti regivärsse skandeeritud sõnade kvantiteeti muutes, mitte aga dünaamilist rõhku teisele kohale kandes. On siis retsiteeritud:

Viisi v^íetta mee vaheela,
kuusi kullastaa jõgeeda,
seitse selget allikaada,
kaheksaa kalaamereeda.

Sõnade dünaamiline rõhk on ikkagi jäänud oma kohale, ent see silp on kvantiteedi poolest muutunud pikaks, kus on pikk silp vajalik värsimõõdu järgi.

8. 12. Eesti keeles oleneb kvantiteedist suurel määral veel helikõrguste liikumine ehk intonatsioon, millest on kõnet vastavas peatükis. Kvantiteedist oleneb ka rütm. Rahvuskeeles vähemal määral, kuid murretes seda enam sõltub kvantiteedist ka häälikute kvaliteet. Ülalpool on mitmeti mainitud, et lühikesed häälikud võivad redutseeruda, kuid pikad mitte. Murdeti on pikad häälikud moodustatud tunduvalt kõrgemalt kui lühikesed jne. Pikad ē, ō ja ö, eriti ülipikad ê, ô ja ö on näiteks lõuna-eesti murdeis tunduvalt kõrgemad kui lühikesed. Fortiste ja leeniste eristajaks eesti

keeles on moodustamise tõhusus, nagu on mainitud. Et aga tõhusus ja kvantiteet käivad käsikäes, on fortis ikka pikem ja leenis lühem.

8. 13. Eesti keele kvantiteet on niibästi foneetiliselt kui ka fonoloogiliselt esmajärguline tegur. Eestlaste kõrv on tema suhtes väga tundlik. Eesti rahvuskeele hääldamises kuulub siiski mõningaid kvantiteedivigu. Nimelt võib isikuti kuulda, et võõrsõnades venitatakse rõhulise silbi vokaali nagu vene keeles: priisma, kommuniism, romaantika pro prisma, kommunism, romantika. Võõrmõjulises hääldamises võidakse ebaeestipäraselt venitada ka eesti omade sõnade rõhulist silpi, kui sõna emfatiseeritakse: tuule äära! miina ei tea. Nagu on juba mainitud, eeldab eesti keel niisugusel puhul teise silbi vokaali venitamist: tulee äraa! minaa ei tea. Vähem korrektes kõnekeeles võib kuulda muidki eksimusi õige kvantiteedi vastu. Sõnu korrektne, annulleerima, patriotism, paralleelne, eleegia jne. võidakse hääldada korektne, anuleerima, padriotism, paraleelne, elleegia jne.

8. 14. Neis keelis, kus on olemas fonoloogilist kvantiteeti, võivad esineda nn. geminaadid. G e m i n a a d i k s nimetatakse pikki sulg- või ahtushäälikuid, mis nagu jaguneksid eri silpidesse. Kummagi hääliku vahel on väike vaevalt

märgatav paus. Niisuguseid foneetiliselt tõelisi geminaate esineb eesti keeles vaid piiratud määral, nagu näiteks sõnas kukki, mida hääldatakse kuk+ki. Mida deskriptiivne grammatika nimetab geminaadiks, ei tarvitse seda tingimata olla ka foneetiliselt. Eesti kk, pp, tt, ll, mm, nn jne. on tegelikult ebageminaadid. Nad on pikad konsonandid, mille kõiki moodustumomente võib kuulda, nimelt implosiooni, oklusiooni ja eksplosiooni. Pikk või ülipikk olles on nende häälikute oklusioon sedavõrd suure vältusega, et on võimalik kuulmisegagi teineteisest eraldada implosiooni ja eksplosiooni. Implosioon, oklusioon ja eksplosioon on ka lühikestel b, d, g, l, m, n-l jne. olemas, aga nende lühikeste konsonantide oklusioon on nõnda lühike, et polda suuteline eraldama hääliku üksikuid osi. Sõnades vaga : vaka : vakka; kali : kallis : kalli; kanu : kannu (omastav) : kannu (osastav) on ikkagi kõigepealt just kvantiteet see tegur, mis teeb nende sõnade suhte aredaks, mitte häälikute kuuluvus ühte või kahte silpi. Nn. geminaadid võivad olla kõik eesti keele konsonandid, samuti needki helitunud konsonandid, mis esinevad üksnes rahvusvahelistes ja võõrsõnades, nagu f ja š: šeffi : šefi = šeffi : šeffi, tušši : tuši = tušši : tušši.

IX. SILP.

9. 1. Tänapäev ei ole veel foneetikateaduses lõplikult selgusele jõutud, mis on silbi olemuseks ning kus on silbi piir. Silpi on seletatud mitmel viisil. Üheks silbi olemasolu määraks peetakse hingamistegevust (vt. peatükk hingamisest). Arvatakse, et silbi olemuse määrab kindlaks väljahingatav õhk. Iga annus väljahingatavat õhku olekski ühtlasi silbi aluseks. On juba ülal osutatud, et üks annus õhku on tavaliselt küll seotud silbi olemasoluga, kuid ei pea seda tingimata olema. Hingamistegevus üksi ei saa siiski silbi olemust ega piiri kindlaks määrata. Kus on intensiivsem koht hääldamises, seal on sõnas silbi keskus. Mida heliküllasemad on häälikud, nagu vokaalid, seda enam on neil eeldusi olla iseseisva silbi aluseks. Helivaesed häälikud, nagu helitud sulghäälikud, ei saa aga kunagi olla silbi moodustajaks. Seega olenevad silp ja tema piirid sellest, kuidas sõnas on heliküllaseid ja helivaeseid häälikuid. Silp on sedavõrd keerulise olemusega foneetiline nähtus, et tema kindlaksmääramiseks on vaja arvesse võtta mõlemaid mainitud tegureid. Silbi olemasoluks oluline tegur on hääldamislihaste erisugune pingutus, mis võib olla pingsam või lõdvem. Iga pingsuse tõus ja langus on silbi olemuse üheks aluseks. Täishäälikud, mis on

moodustatud kõige suurema energiaga, on silbi moodustajad, nad on silbi keskuseks ehk tipuks. Silbi piir on seal, kus hääldamislihaste tegevus on kõige lõdvem.

9. 2. Igal silbil võivad olla oma pinge- ja muusikaline rõhk, mis tulevad selle kaudu esile, et silpi moodustav häälik on jõulisemalt esile toodud ning ühtlasi on selle hääliku moodustamise ajal kõnega kaasaskäiva meloodia tõus.

9. 3. Praktilises kooligrammatikas on silp suhteliseks mõisteks. Ollakse harjunud sõna silpideks jagama kindlate grammatiliste reeglite järgi, need reeglid olenevad aga harjumusest. Põhimõtte, kuidas sõna silpidesse jagada, võib eri keelis olla erisugune. Eesti keeles jagatakse sõna kasti kahte silpi: kas-ti. Saksa keeles on harjumuseks tingimata poolitada sõna Kasten 'kast' : Ka + sten. Samuti võib vene keeles silbitada sõna ро́стн 'külalised' : ро-стн . Eesti keeles peetakse sõnades käte, kuke, šefi, tuši silpide piiriks esimese täishääliku ja sellele järgneva konsonandi vahet. Tegelikult on aga sellistes sõnades silpide piir keset konsonanti, mis on esimese ja teise vokaali vahel: käť-tè, kuķ-ke, šef-fi, tuš-ši. Sõnades metsa (omastav), metsa (osastav), lapsi jne. pole silpide piir sulghääliku ja järgneva sishääliku vahel, vaid keset sulghäälikut: met-tsà, met-tsa ,

lap-psi. Samuti on keset sulghäälikut silpide piir sõnades palka, pilti, võrku jne. : palk-ka, pil't-ti, verk-ku.

9. 4. Murdeti võib silbi piir olla teistsugunegi, kui ta on rahvuskeeles. Eesti rahvuskeeles on sõnad lehm, mahl, pahn, kõhr ühesilbilised niihästi grammatikareeglite järgi kui ka foneetiliselt. Murdeti, nagu muide Muhus, võivad need sõnad olla foneetiliselt kaheasilbilised, sest asjaomases murdes ei hääldata lehM, mahL, pahN nagu rahvuskeeles, vaid leh̃m, mah̃l, pah̃n .

X. PINGE- EHK DÜNAAMILINE RÕHK.

10. 1. Sõna d ü n a a m i l i s e k s r õ h u k s ehk r õ h u k s kitsamas mõttes nimetatakse seda nähtust, et mõni silp sõnast on hääldatud suurema jõulisusega, suurema pingega. Hingamisest kõneldes on juba öeldud, et rõhu eelduseks on seegi, kuidas rindkere ja vahelihhas suruvad õnku välja. Kui kõik hääldamiselundid töötavad jõulisemalt, kujuneb rõhk. Selle järgi, kui suur on hääldamise intensiivsus mõne silbi puhul, kujuneb pearõhk või kaasarõhk. Silbid, mida hääldatakse väikese intensiivsusega, on ilma rõhuta. P e a r õ h k on eesti keeles harilikult sõna alguses, kuid ta võib olla mujalgi ja seda järgmistel juhtudel. Kõigepealt säilib rah-

vusvahelistes ja võõrsõnades enamasti algkeele rõhk: büroo, detail, dešifreerima, gümnaasium, kompetentne, revolutsioon, romantika, romantism, argoo, miljöö, paraad, paradeerima, reaalsus jne. Kui võõr- või rahvusvahelises sõnas rõhk ei säili samas kohas, kus ta on selles keeles, millest sõna on võetud, kandub ta esimesele silbile: bolševik, vogul, ostjak, diivan, pluural jne. On olemas sõnu, kus rõhu koht on kõikuv. Hääldatakse näiteks kõrvu tápet ja tapéet, tómat ja tomáat, súfiks ja sufíks. Kui on olemas kaks dünaamilise rõhu võimalust kõrvuti, siis on eesti keelele omasem eelistada sõna alguse rõhutamist, kuigi seda nõuet ei saa kõikjal rangelt läbi viia. Mitmes võõr- või rahvusvahelises sõnas tuleb esile rõhu varieerumist sõna asendi järgi. Öeldakse Tartu Riikliku Ülikooli dótsent Kala, kuid sellega kõrvuti esineb üldiselt: seltsimees Kala on dotsént. Kuigi tarvitatakse tápet esimest silpi rõhutades, öeldakse siiski harilikult tapeedirull. Rahvusvahelistes ja võõrsõnades on mõnel muulgi juhtumil dünaamiline rõhk ebakindel. Niisuguseil juhtumil tuleb ära oodata, kuhu rõhk lõpuks fikseerub.

10. 2. Et eesti keeles on dünaamiline rõhk üksikuis sõnades mõnel määral kõikuv, siis on see asjaolu kaasa aidanud väärrõhutamiste tekkimisele. Öeldakse Kanaada, kanaal, kolee-

ra, minuut (Saaremaal) ja isegi Vamboola õigete Kanada, kanal, koolera, minut, Vambola asemel. Siinkohal pandagu veel tähele üht hääldamisviga, mis käib sageli käsikäes dünaamilise rõhu toomisega esimesele silbile, nimelt esimese silbi vokaali tarbetut venitamist: kaanal, dootsent, geenitiv. Eesti keel ei tunne seda nõuet, et dünaamilise rõhuga peaks tingimata kaasas käima ka rõhulise vokaali pikenemine. Eesti keele fonoloogiline süsteem lubab hästi hääldada lühikese vokaaliga kanal, dotsent, genitiiv jne.

10. 3. On olemas rida interjektsioone, kus rõhk ei ole sõna alguses: aitäh, aitüma, jumalime, ennäe, etskae, tohoh, karnapsti. Mõned sellistest hüüdsõnadest on kas algselt olnud liitsõnad või sarnased liitsõnadega. Ongi mitmesuguseid liitsõnu, kus mõnikord pole pearõhk esimesel, vaid teisel osisel: maailm, maailmatu (suur), ärarääkimata (hea), niisama, seesama, poolteist, arusaadav (jaatussõna). Rõhk võib esineda järgsilpidel ka sõnades, mis lõpevad nna-liitega: tantsijanna, lauljanna. Viimastel sõnadel võib pearõhk siiski olla ka esimesel silbil: tantsijanna, lauljanna, kus ta üldiselt ongi.

Võõr- ja rahvusvahelistes sõnades on dünaamiline rõhk eesti rahvuskeeles mõnel määral fonoloogilinegi. Pandagu tähele selliseid sõnapaare, nagu (ta kõneleb) tráktorist ja

(poiss on) traktorist; (jutustati) Marxist (=märksist) ja
(ta on) marksist; följetonist kirjutas ajalehes följetonist.

10. 4. Peale dünaamilise pearõhu tunneb eesti keel veel kaasrõhku. Kaasrõhk võib olla missugusel järgsilbil tahes sellest olenevalt, kas sõnas on omal ajal toimunud sisekadu või ei ole. Kui ei ole toimunud sisekadu, on kaasrõhk kolmandal ja veelgi pikemates sõnades ka viiendal silbil, kui kolmas resp. viies silp pole sõna lõpus ega lõpe vokaaliga: hõbused, hõbusele (aga hõbune), lühemine, lühemisegägi. Kui sõnas on toimunud sisekadu, võib kaasrõhk olla ka teisel ja neljandal silbil: mätmine, mätmata. Kaasrõhu esinemises on suuri kõikumusi.

10. 5. Sõnarõhust tuleb lahus hoida l a u s e r õ h k. Lauses on kõige rõhulisem see koht (kas sõna või sõna osa), millele on keskendatud hääldamise pingsus. Lauserõhk on kõigepealt s ü n t a k t i l i n e, millega tõstetakse esile süntaktiliselt olulisim lauseliige. Eesti keeles on lause süntaktiline pearõhk harilikult ikka lause lõpus: täna ma ei tule koju; kas ta tuli juba koju? Kui aga tahetakse mõnd sõna lauses eriti esile tõsta, on sellel lause pearõhk: täna ma ei tule koju; täna ma koju ei tule; kas tema tuli koju?. Esimeses lauses rõhutatakse seda, et just täna ei tulda koju, tei-

ses taas seda, et koju ei tulla. Kolmandas lauses küsitakse, kas just tema tuli koju,

Elavas kõnes võib sõnale ilmekuse andmiseks paarõhku viia sõna lõppu. Võidakse ütelda muidagi! ei sugugi! nägemiseni! Samuti võidakse käsklusteski sõna lõppu rõhutada: ümbér! õlalé! jalalé! jne. Esitatud juhtumid nn. fraseoloogilisest rõhust pole ainsad. Eesti keeles võib lauses esile tulla veel üks omapärane dünaamilise rõhu tarvitamine. Kui hääldatakse üksiksõnadena arvatavasti, nähtavasti, ilusasti, tegemata, parandamata, kannatamatu, tulemine, kirjutamine, madalaid jne., siis neil on dünaamiline paarõhk ikka esimesel silbil. Lauses võib aga paarõhk sõna algusest siirduda mujale. Harilikult siirdub ta sinna, kus on tugev kaasarõhk. Lauses võidakse seega ütelda: arvatavasti ta tuleb küll; nähtavasti saabub rong juba; midagi pole tegemata; istu ilusasti! miks sa oled nõnda kannatamatu, kirjutamine edeneb hästi, seal on maju kõrgeid ja madalaid jne. Seesugune kaasarõhu asendamine paarõhuga on individuaalselt sagedasem või harvem. Ta on aga üldiselt nõnda tavaline, et eesti tavakeelega isik ei leia sugugi olevat väära, kui lauses paarõhk on esimeselt silbilt kaugemale siirdunud. Kui paarõhk on siirdunud kaasarõhu kohale, on üksiksõna paarõhu asendis taas kaasarõhk: arvatavasti.

XI. INTONATSIOON EHK MUUSIKALINE RÕHK.

11. 1. I n t e n a t s i o o n i k s e h k m u u s i -
k a l i s e k s r õ h u k s nimetame helikõrguste liikumist sõnas ja lauses. Ei kõnelda monotoonsealt, vaid kõneldes heli aina tõuseb või langeb. On keeli, kus intonatsioonil ei ole fonoloogilist ülesannet, kuid teistes keeltes on helikõrguste liikumine sõna ja lause keskseks nähtuseks.

11. 2. Eesti keeles on olemas kõigepealt s õ n a k i n -
d e l i n t o n a t s i o o n , mis oleneb kvantiteedist. Kui esimene silp on lühike, siis on sõna intonatsioon harilikult vähe langev. Kui aga esimene silp on pikk, on intonatsioon enam-vähem püsiv. On esimene silp ülipikk, on intonatsioon tõusev-langev. Pandagu tähele intonatsiooni sõnades lina, linna (omast.) ja linna (osast.) või kalu, kaalu (omast.), kaalu (osast.). Mõnes murdes (nagu Kihnus ja Hiiumaal) on intonatsioon ülipika silbi puhul sedavõrd oluline, et ülipika ja pika silbi vahe ei olene üksnes tõelisest kvantiteedist, vaid suurel määral ka intonatsioonist. Mardeti võib üldse olla erinevaid intonatsioonisuhteid, mida on vähe uuritud. On arvatud, et eesti keeles on sõnas esikohal intonatsioon, millel võib olla fonoloogiliselt esmajärguline ülesanne. Selles oletuses on siiski mindud liiga kaugele. Eesti keeles on

sõnas ikkagi kvantiteet esmajärguline tegur, mis eraldab väl-
teid, ja intonatsioon on vaid foneetiliselt oluline kaasnäh-
tus.

11. 3 Sõna intonatsiooni kõrval esineb l a u s e i n -
t o n a t s i o o n . Eesti lausele on omane üldine langev
intonatsioon. Eesti keeles on langeva intonatsiooniga niihäf-
ti jutustavad jaatavad (ma tulen koju), jutustavad eitavad (ma
ei tule koju) kui ka küsivad (kas sa tuled koju?) ja hüüdlau-
sed (tule koju!). Võõrapärasusena võib rahvuskeeles üksikuilt
isikuilt kuulda küsilause tes tõusvat intonatsiooni, seda eri-
ti just siis, kui kas-sõna jäetakse ära ja küsilause s tarvi-
tatakse inversiooni: tuli ta koju?

XII. EESTI KEELE FONEEMID.

12. 1. Iga keele elavas esituses on väga suur häälikute
mitmekesisus. Olemasolevad häälikud esinevad kindlas seadus-
pärasuses ning moodustavad erilise, üksnes asjaomasele keele-
le omase süsteemi. Kõik keeles olevad häälikud koonduvad tea-
tud tüüpideks, mille varal on võimalik moodustada sõnu ja lau-
seid, väljendada häälduslikult mõtteid ning tajumisel eralda-
da üht sõna või üht morfeemi teisest. Selliseid kindlateks
tüüpideks koondunud häälikuid nimetatakse f o n e e m i -
d e k s . Foneem on ajalooline kategooria, mis on inimkõne

pikaajalise arenemise tulemuseks. Igas keeles on ta kujunenud vastava keele häälikute sisemiste arenemisseaduste järgi. Foneem on kommunikatiivselt funktsioneeriv üksus, mille ülesandeks on ühenduse pidamine kõnelejate vahel. Foneeme käsitleb fonoloogia. Fonoloogia vaatleb seega häälikuid ühe keele konkreetsete ning reaalsete kõnehäälikutena.

12. 2. Mis tahes keeles ei tunnetata mitte kõiki füsioloogiliselt võimalikke häälikuid iseseisvate kõnehäälikutena, vaid üksnes neid, millel on kindel funktsioon, mis on suhtlemisvahendiks. Pandagu tähele eesti keele sõnu kala, tala või kulu, tulu. Neist sõnadest võib kõigepealt nentida, et k ja t eraldavad teineteisest mõisteid. Vastastikusel suhtlemises ei või neid segi ajada, asendada, sest siis kannataks sellega õige arusaamine. Need esitatud häälikud pole ühtlasi jaotatavad veelgi väiksemateks osadeks. Samuti eraldavad mõisteid a ja u. Seega on k ja t või a ja u iseseisvad foneetilised üksused, kvalitatiivsed foneemid, mille varal toimub inimeste suhtlemine. Eesti keeles hääldatakse sõnas toas kirjpilt o eri murretes õigegi erineva häälikuna. Murrete taust kajastub ulatuslikult rahvuskeeleski. Kõigepealt võib esineda normaalne eesti o: toaZ. Teiseks võib olla o ja u

vaheline häälik ö: téaZ. Edasi on võimalik selline o, mis on
 narilikust vaid pisut kõrgem, nimelt o: toaZ. Need mainitud
 häälikud o, o ja ö keonduvad kõik üheks foneemiks o, millel
 on oma kindel ühiskondlik funktsioon. Eesti keeles o, o ja
ö ei eralda omavahel mõisteid, nende asendamisel üksteisega
 sõna tähendus ei muutu. Eestlane tajub neid kõiki üheks. See-
 ga on o ja ö üknes foneemi o allefoonid. Samuti on e või é
 diftongides (eõD 'eod', téan 'tean') üknes foneemi e allo-
 foonid. Foneemi e allefooniks on ka lõuna-eesti murdeis esi-
 nev nn. taga-e ehk e tagavokaalseis sõnades: keneleZ 'kõne-
 leb', kaläle 'kalale'. Eesvokaalseis sõmus vastab e-le hari-
 lik e: peZeZ 'peseb', eZäle 'isale'. Kõnesolevad häälikud e
 ja e ei eralda tähendusi. Neid tajutakse samaks foneemiks,
 mis varieerub naabruses olevate vokaalide järgi. Naabruse
 järgi võib iga foneem varieeruda. Nõnda on k sõnades kala,
kola, kulu, kõla, kile, küla, käli jne. füsioloogiliselt igal
 juhtumil erinevalt moodustatud, nõnda et võiks kõnelda eri
 häälikuistki. Foneemina on olemas üknes üks k, mis võib naab-
 ruse mõjul varieeruda. Eespool on sellest kõneldud, et hääl-
 damisel tuleb üha esile koartikulatsioon, mis hõlbustab mit-
 mesuguste variantide tekkimist. Üeldust on seega selgunud,
 et häälik ja foneem võivad ühtida, kuid võivad ka erineda.

Iga häälik pole foneem. Osa häälikuid on üknes foneemide allofoonid.

12. 3. Iga keele suhtes on oluline kindlaks teha, missugused foneemid esinevad sõnas. Samuti on oluline ka see, kuidas on foneemid üksteise suhtes järjestatud. Selleks pandagu tähele sõnu mine (ära) ja (küsin) nime; (kostis) vile ja (hääle) levi; elav (kirjanik), vale (isik) ja (uus) laev.

12. 4. Eesti keele foneemid jagunevad vokaalideks ja konsonantideks. Vokaalsed foneemid selguvad siis, kui võrdleme sõnu, nagu kari, keri, kiri, keri, kuri, kõri või kali, koli, kuli, käli või käis ja köis, mörin ja mürin, kus asjaomased foneemid on kommunikatiivsete ülesannetega.

12. 5. Konsonantseid foneeme võib jagada mitmesse rühma olenevalt sellest, missuguse moodustamisviisiga häälikutüüp on foneemiks. Foneemiks on klusiilid ehk sulghäälikud (kala, pala ja tala), nasaalid ehk ninahäälikud (mari ja nari, kongi ja kongi, s.o. koŋgi ja koŋgi), l ja r (talu ja taru), spirandid ehk ahtushäälikud (lehed ja lesed), kehad ja kevad, seik ja šeik, foon ja veon).

13. 6. Eriline on olukord vöõrsõnades esinevate z ja ž puhul. Neist z on eesti keeles harva esinev foneem, näit. vrd. sõnu zoetehnika ja soetehnika. Ka b, d, g-ga märgitakse

foneeme p, t, k sõna alguses, näit. buur (rahvas) ja puur, duur ja tuur, gramm ja kramm. Mõnikord asendatakse heliline z helitu foneemiga š, kuigi osa kõnelejate keeletarvituses võib š esineda. Konsonant ž on võõrhäälik, mis pole omandanud veel kindlat kohta eesti foneemide süsteemis.

12. 7. Eesti keeles võivad ka palataliseeritud konsonandid eristada sõnu ja olla seega foneemid. Pandagu tähele sõnu (kuu)palk ja (männi)palk, (lamba)tall ja (hobuse)tall, kott (jalas) ja kott (vilja), (tee)kann ja (mängu)kann, (hoian) last ja (laeva) last, kus iga sõnapaari teises sõnas on palataliseeritud l', t', n' ja s'.

12. 8. Helilisuse varieerumine ei anna eesti keeles erinevaid foneeme, nagu mõnes teises keeles. Eestlase kõrv tajub ikka üheks s-foneemiks selle kõik allefoonid. Olgu hääldatud isà, iZà või isegi izà 'isa', on eesti tavakeelega isikule sama, ehk küll füsioloogiliselt võttes on tegemist kolme erineva häälikuga. Samuti on eestlasele samaks foneemiks b ja B, d ja D, g ja G, mis mõnes teises keeles võivad olla eri foneemideks. Üksnes sama foneemi allofoonideks on ka m ja M, n ja N, l ja L, r ja R ning v ja V. Olgu hääldatud kas mahl või mahl 'mahl', lehm või lehm 'lehm', kehr või kehr, sellest ei olene eesti keeles sõna tähendus.

12. 9. Eraldi tuleb veel peatuda ŋ-l ja ʃ-l. Kombinaatoriselt g ja k esinev ŋ on mõnel juhtumil ka tähenduse eraldajaks. Seda osutavad sellised näited, nagu koŋGi (sisseütlev) 'kongi' ja konGi 'konngi', oŋGi 'hongi, suuri mände' ja onGi 'ongi', kaŋGi (osastav) 'kangi' ja kanGi 'kanngi' jne., kus ei ole võimalik n-i ja ŋ-i ära vahetada, sest mõlemal häälikuil on mainitud juhtumil oma kommunikatiivne ülesanne. Murretes esineb ŋ omaette foneemina veelgi ulatuslikumalt juhtumeil (näit. hiiu murdes), kus esineb kõrvu kan-nast 'kannast' ja kaŋŋast (osastav) 'kangast', vaŋniD 'vanid' ja vaŋŋid 'vangid'. Mis puutub ʃ-sse, siis tuleb sedagi häälikut pidada foneemiks, ehk küll ta esinemine on väga piiratud. Rahvuskeeles esineb ta peamiselt sõnas ʃtama 'ptruutama'. Murretes leidub rohkem näiteid selle haruldase foneemi esinemise kohta.

12. 10. Eesti keeles on foneemi ja hääliku suhte küsimus keerulisem kui mõnes teises keeles keele omapärase kvantiteedisüsteemi tõttu. Kindel koht eesti keele fonoloogilises süsteemis on ka astmevahelduse nähtustel. Võrreldagu selleks sõnu (selle) laulu ja (seda) laulu; (nad ei) võida ja (tuleb) võida; (katku) (ajal) ja (suri) katku. Seni on vaieldavaks küsimuseks, kas eesti keele välted moodustavad iseseisvaid

foneeme või on välde üksnes prosoodiliseks nähtuseks. Käesoleva ülevaate autor on arvamisel, et välted on iseseisvaks foneemideks. Et aga asjaomane küsimus nõuab ulatuslikumat käsitlust, jäetakse see välja sellest lühiülevaatest.

12. 11. Igale foneemile vastab harilikult oma kirjamärk, sest on vajalik, et ühiskondlik suhtlemisvahend oleks ka silmaga nähtav ning teiste foneemide tähistustest kohe eraldatav. Eesti keele õigekirjutus on ses suhtes puudulik, et teemas jääb terve rida foneeme märkimata, nagu toodud näidetest on selgunud. Kirjas ei osutata palataliseeritud foneeme ega ŋ-i. Samuti on kirjas puudulikult tähistatud kvantitatiivsed foneemid.

12. 12. Sama keele murretes võib olla erinevaid foneemide süsteeme ehk fonoloogilisi süsteeme. Mis ühes murdes on iseseisvaks foneemiks, ei tarvitse seda aga olla teistes murretes. Nõnda näiteks on eesti rahvuskeeles ja enamikus murretes ö ja õ (= e) omaette foneemid. Neid ei või segi ajada, sest neil on mõlemail kindel kommunikatiivne funktsioon. Hiidlastele ja enamikule saarlastele ei ole aga ö ja õ eri foneemideks. Hiidlastele pole samuti palataliseeritud ja palataliseerimata konsonandid erinevad foneemid. Eesti rahvuskeeles ja murretes pole helilised b, d, g ja z foneemideks,

kuid leivu ja lutsi murdes ning mõnes Pihkva oblasti murra-
kus nad on siiski eri foneemid, kuna neis murrakuis ja mur-
deis pole B, D, G-d. Eesti rahvuskeele fonoloogiline süsteem
erineb üsna suuresti murrete omast. Rahvuskeeles on rahvus-
vaheliste ja vöörsõnade kaudu keelde tulnud vöörhäälikud
(f, š, ž, tš, dž) muutnud fonoloogilist süsteemi.

12. 13. Foneemist kõneldes tuleb veel peatuda allofoonid-
del ehk foneemi variantidel. Ülal on juba mainitud, et allo-
foonid võivad olla kombinatoorsed. Kombinatoorseid allofone
on niihästi kvalitatiivseil kui ka kvantitatiivseil foneemi-
del. Kombinatoorsed allofoonid on näit. ó, é ja ö diftongi-
des (tóàz 'toas', teàn 'tean', pöàn 'pöan'); e lõuna-eesti
murdeis (tulet 'tuled'). Leenissulghäälikute B, D, G ja Z
kombinatoorsed allofoonid rahvuskeeles on k, p, t ja s, heli-
liste l, m, n, r ja v kombinatoorsed allofoonid on L, M, N,
R, V jne. jne.

12. 14. Allofoonid võivad olla ka maa-alalised. Sellised
maa-alalised allofoonid on näiteks k, p, t kirde-eesti murra-
kuis (kotà 'koda', tupà 'tuba', akà 'aga') B, D, G allofeoni-
dena. Maa-alalised allofoonid on ka lõuna-eesti ja mõnede
teistegi murrete ô, ê, ö rahvuskeele ja muude murrete ô, ê
ja ö allofoonidena. Edasi võivad allofoonid olla isikupärased,

individuaalsed. Foneemi Z individuaalse allofoonina võib isikuti kuulda z-d (izä 'isa') ja h individuaalse allofoonina ç-i (leçM 'lehm') või χ-d (taχtma 'tahtma') jne.

12. 15. Igas keeles on kujunenud oma kindel fonoloogiline süsteem. Keeles võib esineda ainult ajalooliselt kindlaks kujunenud foneeme. Foneemide esinemistingimused on samuti ajalooliselt kindlaks kujunenud. Keele fonoloogiline süsteem on üldiselt õige püsiv. Eesti keeles elab tänini veel selliseidki vanu fonoloogilisi traditsioone, mis on olnud ühised kõigile soome-ugri keeltele, nagu see nähtus, et sõna alguse võivad esineda üksnes fortissulghäälikud ja fortis-s. Eesti keele spetsiifika arenemise tulemusena on kujunenud aegade jooksul fonoloogiline süsteem, mis on omane üksnes sellele keelele. Keeles on kõik dünaamiline. Keele kui süsteemi eri osad ei muutu aga ühtlase kiirusega. Üldisest sõnavarast on püsivam põhisõnavara. Veelgi püsivam on keele grammatiline ehitus. Õige püsiv on ka hääldus, kuigi temas toimub pidevalt väikesi muutusi. Dünaamiline on keele fonoloogiline süsteemgi, mis võib aegade jooksul muutuda. Varem pole eesti keelele olnud omased b, z ja f. Rahvuskeelele on aga need foneemid saanud omaseks. Praegusele eesti keelele ei ole võõras tarvitada konsonantühendit sõna alguses (pragu, trükkima, kliis-

ter), kuid keele ajalugu näitab, et varem on konsonantühend sõna alguses olnud täiesti võimatu, nagu on olukord tänini mõnes murdes, kus öeldakse esitatud sõnade asemel ragu, rük-
kima, liister. Hiiu murdes võib sõna alguses esineda ka kn-
knaakas puu 'jändrik puu', knööp 'nööp'. Eesti ühiskeeleski on knopka.

12. 16. Eesti rahvuskeelde on üsna hiljuti toodud konsonantühend vd, s.o. vD, mida keeles pole varem tuntud. Sellepärast hääldavad paljud keeletarvitajad seda uutset konsonantühendit valesti. Sõnad tugevdama, vägevdama hääldatakse sageli tugeftama, vägeftama. Et eesti keele fonoloogiline süsteem ei tunne h-d konsonandi järel, võib kuulda, et sõnad sovhoos ja kolhoos hääldatakse mitut moodi olemasolevatele fonoloogilistele võimalustele kohandades, kas sofoos või soh-
voos ja kolloos õige hääldamise asemel. Sõna arhiiv on isegi mõnede korrektset rahvuskeelt kõnelevate isikute keeletarvitusel arihv. Eelnenud näidetest selgub, et h ei kodune eesti keeles pearõhulise silbi algul sõna sees. See seik on võrreldav h kaoga sõna alguses, kus omades sõnades on pearõhk.

12. 17. Interjektsioonid, onomatopoeetilised, vähemal määral ka deskriptiivsed, deminutiivsed ja pejoratiivsed sõnad võivad olla muust sõnavarast erineva fonoloogilise süs-

teemiga. Neis sõnades võib esineda häälikuid, mis muus keele sõnavaras pole tavalised. Näiteks ei ole eesti keeles olemas imihäälikuid, kuid neid võib siiski kuulda interjektsioonides (vt. vastavat peatükki). Lõuna-eesti murdeis esinevat kõri-sulghäälikut ? võib kuulda eitusinterjektsioonis j???. Isegi helilised sulghäälikud võivad interjektsioonides esile tulla.

XIII. KUULMINE.

13. 1. Nagu on juba öeldud käesoleva õpiku sissejuhatavas osas, ei kuulu foneetika käsitluste alale mitte üksnes see, kuidas häälikuid moodustatakse, vaid siia kuulub ka häälikute tajumine, kuidas meie häälikuid kuuldakse. Selleks tuleb tutvuda kuulmiselundiga. Kuulmiselund k ö r v jaguneb kolmeks osaks: v ä l i s -, k e s k - ja s i s e k ö r v a k s. Väliskõrv koosneb k ö r v a l e s t a s t ja k u u l m e - k ä i g u s t. Kõrvalesta ülesandeks on aidata kinni püüda helilaineid ning määrata nende suunda. Väliskuulmekäigus on karvakesi, mis on suunatud väljapoole. Need karvakesed takistavad võõrkehadel kõrva tungimast. Väliskuulmekäigu ergud on äärmiselt tundelised, nõnda et nad alarmeerivad kohe, kui midagi satub kuulmekäiku. Keskkõrv koosneb trummist, mis on eraldatud väliskuulmekäigust t r u m m i k i l e g a ehk

kuulmekilega. Keskkõrva kuulub veel kuulmetõrri. Kuulmetõrve ülesandeks on õhusurve reguleerimine. Ta ühendab keskkõrva õõnt nina-neeluruumiga. Trummis on kolm kuulmeluukest: vasar, alasi ja jalus. Kuulmeluukesed on üksteisega seoses liigeste abil. Nende kaudu on kuulmekile ühenduses sisekõrvaga. Trummikile külge on nimelt kinnitunud vasarapide ja sisekõrva ovaalses aknas asub jalusepõhimik. Sisekõrva moodustab labürint. Labürindi välise luuse osa sees on pehmeist kudetest kilelabürint, mille kuju vastab luulabürindi õõne kujule. Labürintide vahel on ruum, mis on täidetud vedelikuga. Seda vedelikku kutsutakse perilympiks ehk sisekõrva välistmahlaks. Kilelabürindis on endolymph ehk sisemahl. Labürindi õõs on ühenduses trummiõõnega kahe avause kaudu: ovaalse ja ümmarguse akna kaudu. Labürinti läheb koljuõõnest kuulmekäik, mille kaudu kulgeb kuulmiserk. Labürindid koosnevad kolmest osast: esikust, poolringkanaleist ja teost. Kilene esik jaguneb kaheks kotisarnaseks moodustiseks: mõiguks ja kotikeseks, mis on teineteisega ühenduses. Poolringkanaleid on kolm: ülemine, tagumine ja alumine. Tigu on silindrikujuline toru, mis on spiraalina kaks ja pool korda keerus. Teokanal

on jaotatud spiraalse lestmega kaheks poolkanaliks. Spiraalse lestme kilel osal asetseb a k u s t i l l i n e ehk k u u l m i s e l u n d ehk C o r t i ehk spiraal- ehk keeritselund, mis koosneb peamiselt tugi- ja tunderakkudest. T u n d e - ehk k u u l m i s r a k u d on varustatud kuulmiskarvadega. Kõrvalesta ja väliskuulmekäigu kaudu juhatakse helilained trummikilele, mis hakkab võnkuma. Trummikile võnkeist liiguvad kuulmeluukesed. Trummikile liigutab vasarat, see taas alasit ja alasi jalust. Ovaalses aknas asetseva jalusepõhimiku võnkuv liikumine paneb võnkuma sisekõrvas olevad lümfid, millest rappub Corti elund ning mille tagajärjel siis ärrituvad kuulmisrakud. See ärritus siirdub kuulmisergu kauduaju kuulmistsentrumisse, kus tekib kuulmisaisting. Nagu iga funktsioon allub kesknärvikava süsteemi üldisele tegevusele, nõnda pole inimese kuulminegi mitte üksnes kuulmiselundi, kõrva funktsiooniks. Kuulmistajud on seotud optiliste, kineetiliste ja ruumitajudega. See seos etendab tähtsat osa kuulmise arenemisel. Inimese kuulmise peamiseks omaduseks on võime tajuda kõne üksikuid häälikuid mõtteühikutena. Kuulma peab "õppima". Seda osutavad sellised tõsiasjad, et ei kuulda võõra keele häälikuid. Paljud eestlased ei oska eraldada teineteisest š-d või s-i või f-i ja v-d, vaid kuulevadki

ainult kas s-i või v-d. š-d ja f-i ei ole harjutud keelt õp-
pides kuulma, sest need häälikud esinevad üksnes rahvusvahe-
listes ja võõrsõnades, millega lapsel ei ole peaaegu mingi-
suguseid kokkupuuteid. Hiidlased ja saarlased, kelle keele-
tarvitus ei ole õ-d, ei kuulegi seda häälikut. Hiidlased
on sageli küsinud, miks eesti keeles ö-hääliku märkimiseks
tarvitatakse kaht tähte. Enamik eestlasi pole võimelised kuul-
ma helilisi b, d, g-d võõrkeeltes, sest need häälikud puudu-
vad oma emakeeles. Alles kuulmise pikaajalise harjutamise
kaudu jõutakse selgusele nende heliliste häälikute olemasolus.
Foneetilise kuulmise puudumine mõnede häälikute suhtes ei
tähenda, et asjaomane isik oleks patoloogiliste kuulumishäi-
retega. Et teha kindlaks, kas hääldusviga pole tekkinud mõne
patoloogilise kuulumishäire tõttu, selleks on vaja kontrolli-
da kõneleja kuulumisvõimet.

13. 2. Helid võivad erineda üksteisest oma kõrguse ja
tugevuse poolest. Meie kõrv võib teha vahet ka niisuguste
helide vahel, mille kõrgused ja tugevused on ühesugused. Meie
võime näit. eristada üksteisest eri inimeste kõnet, võime
eristada viiuliheliseid klaverihelidest jne. Niisugust helide
omadust, mille varal võib eristada sama kõrguse ja tugevuse-
ga heliseid, nimetatakse k ö l a m ü n d i k s . Kõlamünt

sõltub sellest, missugused ülemtoonid helisevad põhitooniga kaasa ja kui tugevad nad on. Ka üksikute häälikute erinemise põhjuseks on põhitooniga kaasahelisevate toonide koosseis ning tugevus. Kui kõneldes muudame manustoru kuju, muudame ühtlasi üksikute põhitoonide tugevust ja koosseisu. Manustorus tekkivail ülemtoonidel on niisiis väga suur tähtsus kõne sünnis. Igal häälikul on oma kõrgus. Hääliku kõrgusest oleneb hääliku kuuldavus. Hääliku kuuldavust kasutatakse selleks, et määrata kindlaks, missugune on indiviidi kuulmisvõime. Kuulmise järgi jagunevad häälikud kolme ossa: ainult lähedale kuuldavad häälikud, keskmisest kaugusest kuuldavad häälikud ja suuremast kaugusest kuuldavad häälikud. Madalad häälikud on kuuldavad üksnes väiksemast kaugusest, kõrged häälikud aga suuremast kaugusest. Madalaheliliste ja väiksemast kaugusest kuuldavate häälikute abil võib kindlaks teha, missuguseid rikkeid esineb madalate helide tajumisel. Kõrgeheliliste ning kaugete kuuldavate häälikute varal saab kätte, milliseid rikkeid on kõrgete helide tajumisel. Kuuldavuse määramiseks on häälikud jaotatud nõrkadeks, keskmiselt tugevateks ja tugevateks. Nõrgad häälikud on need, mille moodustamisel on 64-576 võnget sekundis ning mille kõrgus on väikese oktaavi do-st teise oktaavi re-ni. Tugevate häälikute

moodustamisel on 576-2800 võnget sekundis ja häälikute kõrgus on teise oktaavi re-st neljanda oktaavi fa-dieesini. Keskmiselt tugevad häälikud on nõrkade ja tugevate piirimail. Nõrgad ehk madalad häälikud on eesti keeles u, o, r, l, v, m, n. Keskmise tugevusega, resp. keskmise kõrgusega on ä, ü, ö, t, k, p, f. Tugevad ning kõrged on a, e, i, õ, s, š, ž.

13. 3. Kuulmine allub väsimusele. Mida enam kuulaja väsib, seda halvemini ta kuuleb. Kuulmine väheneb mõlemast kõrvast, kui kõnelejal on normaalne kuulmine. Kui ollakse harjunud tööga, mis põhjustab kuulmise vähenemist, ei toimu kuulmise taandumine nõnda kiiresti kui muidu. Kui kaob väsimus, tuleb kuulmine taas tagasi. Esitatud tõsiasju on eriti just keeleõpetajail tarvis teada, et keeleõpetuse tunnid, liiatigi võõrkeele õpetuse tunnid ei oleks tööpäeva lõpul. Normaalselt kuulval indiviidil võib kuulumises esineda suuremaid või väiksemaid kuulumislünki. Häälikud, mille esahelid või helikõrgus on lüngas, lüngaga isik ei kuule. Võõrkeele õppimisel on niisugusel isikul loomulikult palju suuremaid raskusi kui teistel õppijatel. Võib esineda ka vastupidiseid juhtumeid, et kuulaja on liiga tundlik mõnede helide või helikõrguste suhtes. Niisuguse kuulumishäirega indiviid väsib kergesti kõne jälgimisel.

13. 4. Kuulmine suudab üksikhäälikut siis veel kinni püüda, kui hääliku moodustamiseks ei kulu aega vähem kui 1/108 sekundit ja toimub vähemalt kaks kaksikvõnget. Mida sarnasemad on vokaalid üksteisega kvaliteedi poolest, seda kergemini võidakse neis eksida, nagu i-s ja e-s või o-s ja u-s. Konsonantidest võivad kõige hõlpsamini omavahel eksitust põhjustada l, r, n ja j. Kõige vähem vahetatakse helituid sulghäälikuid ja s-i. Võidakse eksida neis konsonantides, mille moodustamisviis on sarnane, nagu sulghäälikutel ja huulhäälikutel omavahel jne.

XIV. KÕNEHÄIRED JA HÄÄLDAMISVEAD.

14. 1. Foneetika vaatluspiiridesse kuuluvad ka kõnehäired, mis võivad esineda kas mõne hääliku, sõna, sõnaosa või kogu lause kujundamisel. Kõnehäired on kahesugused: orgaanilised ja funktsionaalsed. Orgaanilised häired tekivad seetõttu, et hääldamiselunditel on mingi viga, nagu hundineel, jänesemokk, halvatused, haavad, murded, hammaste puudumine jne. Orgaaniliste häirete ravi toimub kliiniliselt ja seepärast saab foneetik vaid nõu anda vastava arsti-spetsialisti poole pöördumiseks. Funktsionaalsete häirete ravimisel võib aga foneetikki hästi kaasa aidata. Sellepärast peatutakse käesolevas õpikus lühidalt nendel peamistel funktsionaalsetel

häiretel, mis eesti keeles esinevad kõige sagedamini. Funktsionaalsed häired võivad olla tekkinud kas häälikuid moodustavate elundite valesti tarvitamisest harjumise tõttu või sellest, et ei kuulda õigesti ümbruse poolt normaalselt esiletoodud kõnet.

14. 2. Kõige harilikumateks eesti keeles esinevateks funktsionaalseteks häireteks on s i g m a t i s m ehk l i t r a m i n e, g a m m a t s i s m ehk k i d a k e e l l u s, t e t i s m ehk p u d i k e e l l u s, r o t a t s i s m ehk p õ r i s t a m i n e ja l - i v ä ä r t a r v i t a m i n e ehk l a m b d a t s i s m. Et lastel esineb häälikute valesti hääldamist enam kui täiskasvanuil, on arusaadav. Laps õpib järk-järgult hääldamist oma ümbruselt. Alguses laps lallab mitmesuguseid häälikuid. Hiljemini hakkab ta koogama, s.o. taotlema neid häälikuid, mida ta kuuleb enesest vanemalt inimestelt. Laps õpib häälikuid õigesti moodustama kestvate harjutuste ning taotluste varal. Kiiremini saadakse õigesti kätte need häälikud, mille moodustamine on silmagagi nähtav. Isikupäraselt võivad lapsed kas kiiremini või aeglasemalt eri häälikute õige moodustamise kätte saada.

14. 3. Väga tavalised eksimused õige hääldamise vastu, mis eesti lastel esile tulevad, on r-i asendamine l-ga, k

asendamine t-ga või kõrisulghäälikuga, s-i asendamine t-ga, liigne palataliseerimine jne. Mõned mainitud hääldusvigadest võivad jääda alles pikemaks ajaks või püsida kogu eluea. Hääldusvigade püsimiseks mõjub mõnelgi määral kaasa see tõsiasi, et vanemaile meeldib sageli oma lapse ebatäiuslik hääldamine ja nad matkivad lapsega kõneldes samu vigu. Eriti tavaline on see, et väikeste lastega kõneldes taotletakse üle palatalisatsiooni: oh sa mu kuľ'lakke 'oh sa mu kulake', tiľ'lukkeŽeD l'aľ'likkeŽeD 'väikesed jalakesed'. On võidud nentida, et mõnedel lastel püsib ebaõige palataliseerimine kaua just selle tõttu, et vanemad aitavad selle püsimisele kaasa. Mõni teinegi hääldamise defekt püsib samuti selle tõttu, et seda on lapsele sisse harjutatud. Seepärast on funktsionaalsete hääldamishäirete vältimise tähtsaks eelduseks see nõue, et väikeste lastega kõneldes tarvitatagu foneetiliselt õiget emakeelt.

14. 4. Hääldamishäirete vältimiseks on kõigepealt vajalik, et asjaomane isik õpiks foneetiliselt kuulma. Foneetiline kuulmine omandatakse varases nooruses, s.o. füsioloogilised häälikud muudetakse foneemideks kõne sensoorse süsteemi aktiivse tegevuse tõttu. Sensoorse süsteemi funktsiooni tõttu mõtestatakse ümber, defineeritakse, rühmitatakse ning eraldatakse üksteisest kõne häälikud. Oma kõnet

ei kuule kõneleja kunagi nõnda hästi kui teise isiku oma.

Sellepärast tuleb hääldamishäirete ravimisel lasta ikka teisel isikul kontrollida, kas on juba õige hääldamine saavutatud. Et hääldamishäirega kõneleja saaks selgusele, milles just on temal esinev häire ja kuidas toimub õige hääliku moodustamine, selleks on vaja selgitada vahet õige ja vale hääliku moodustamise vahel ning harjutada seda vahet ka kuulma.

Edasi vaadatagu eesti keeles esinevaid peamisi hääldamishäireid.

14. 5. S i g m a t i s m ehk l i t r a m i n e (ehk s o s e l e m i n e) on nähtus, kus s-häälik moodustatakse valesti. s-i valesti moodustamise põhjuseks on see, et keeletipp lükatakse liiga kaugele ettepoole ning surutakse vastu mingit teist elundit. Normaalse s-i moodustamisel on keeletipp suunatud alumiste hammaste poole ja hääliku kujundajaks on keeleselja eesosa. Keeletipp ei tohi kuskil puutuda vastu vastaselundit. Sigmatismi puhul on keeletipp üsna kõvasti surutud kas vastu hambaid (postdentaalne sigmatism), hammaste vahele (interdentaalne sigmatism) või vastu alveoole (alveolaarne sigmatism). Sigmatismi ravi on võimalik, kuigi see nõuab kannatust, nagu iga teiseigi funktsionaalse kõnehäire ravi. Ravi eesmärgiks on keeletipp tahapoole viia. Kõigepealt peab kõnelejale selgeks tegema, milles just on häire. Sigmaa-

tilise s-i moodustuskohta õige s-i moodustuskohaga võrreldes saab kõnelejale selgeks teha, milles seisneb tema hääldushäire. s-i valedsti hääldamist võib osalt nähagi, eriti kui esineb interdentaalne sigmatism. Kui kõnelejal endalgi on häire olemus selge, on palju hõlpsam ravi teostada. Keele tahapoole viimiseks ja keeletipule õige koha andmiseks on olemas mitu võimalust, mille kohta annab näpunäiteid logopeed.

14. 6. G a m m a t s i s m ehk k i d a k e e l s u s on k valedsti hääldamine. Päriskammatsism on see, kui k asemele hääldatakse kõrisulghäälik ?, kui kuri koer haugub asemel öeldakse ʔuri ʔoer ʔaʔʔB. P a r a g a m m a t s i s m on nähtus, kui k asendatakse t-ga. Gammatsismi on raskem ära harjutada kui sigmatismi. Gammatsismi kõrvaldamiseks tuleb pöörduda logopeedi poole ravijuhiste saamiseks.

14. 7. R o t a t s i s m ehk p õ r i s t a m i n e on sagedane kõnehäire meie keele seisukohalt, sest eesti keeles ei tunnistata korrektseks ühiskeele hääldamiseks nibu-r-i, mis ongi retatsismi olemuseks. Nagu öeldud, on eesti keeles nibu- ehk uvulaarne r levinas noorte ja laste hulgas. Peale retatsismi esineb r-i hääldamishäirena l a m b d a t s i s m. Eesti keeles esile tulevaks kõige harilikumaks lambdatsismiks on r-i asemel hääliku moodustamine, mis akustiliselt jätab mulje, nagu oleks korraka moodustatud r ja l. Tegelikult ongi

lambdatsismi olemuseks see, et keele tipp ei tekita võnkeid, nagu korrektse r-i moodustamisel, vaid võnguvad keele küljed või niihästi keele tipp kui ka küljed. Keele küljed on l-i moodustamise asendis. Ka rotatsismi ja lambdatsismi ravimiseks tuleb pöörduda logopeedi poole.

14. 8. T e t i s m ehk p u d i k e e l s u s on eesti keeles suhteliselt haruldane. Tetismiks nimetatakse seda häiret, kui s-i või mõne teise konsonandi asemel moodustatakse t, kui näiteks sõna siis asemel öeldakse tiid. Tetismi aitab kõrvaldada logopeed.

14. 9. Häälamisvigade hulka kuuluvad peale esitatud funktsionaalsete häirete rahvuskeele hääldamise seisukohalt kõik murdepärasused, mida võib üksikuilt kõnelejailt kuulda. Lõunaestlaste tüüpilisemad häälduslikud murdevaad on vokaalharmonia säilitamine (külä 'küla', kenēlen 'kõnelen' õige külä, kenēlen asemel), keskkõrgete ülipikkade vokaalide ê, ô ja õ asemel erivarjundiliste kõrgemate vastete tarvitamine (kêl 'keel', kôl 'kool', tõ 'töö' õige kêl, kôl, tõ asemel), p ja t esinemine sõna lõpus B ja D asemel (tahat 'tahad', añnap 'annab' pro tahàD, añnàB). Lõunaestlastel esineb ka mitmesuguseid palatalisatsiooni- ja kvantiteedivigu. Õige ulatuslikult jäetakse siis asjaomane häälik palataliseerimata, kui talle järgneb i või j, s.o. öeldakse küll kaš 'kass',

tal' 'tall', kuid ometi kassiD 'kassid', talliD 'tallid' õige kassiD, tal'liD asemel. Kõige üldisemalt on lõunaeestlastel kvantiteedi vastu eksimusi da-infinitiivis, mis nende keele-
tarvitusel esineb nõrgemas astmes kui õiges rahvuskeeles
(künDa 'künda', minna 'minna', jõsta 'joosta' õigete künDa,
minna, jõsta asemel).

14. 10. Saarlastel ja hiidlastel on tüüpilisteks häälda-
misvigadeks õ puudumine, mille asemel tarvitatakse ö-d või
ö-d. Neil võib esineda ka rõhutute silpide vokaalide redukt-
siooni. Nagu lõunaeestlastel, nõnda võib saarlastelgi puududa
palatalisatsioon i ja j ees. Hiidlastel võib palatalisatsi-
oon üldse puududa, sest nende murre seda ei tunne.

14. 11. Hääldamisvigu võib kuulda ka eesti keeleala kir-
deosast põlvnevailt isikult. Nende kõige tüüpilisemaks veaks
on eksimused kvantiteedi vastu. Et murdes ei ole vahet teise
ja kolmanda välte vahel, siis võidakse seda murdejoont ka
rahvuskeelt kõneldes edasi tarvitada (öeldakse anDa 'anda',
annan 'annan'; kõli - omastav, kõl'i - osastav 'kooli' õigete
anDa, annan, kõl'i, kõl'i asemel). Harvemini võib esineda
k, p, t rahvuskeele B, D, G asemel (vaku 'vagu', tupa 'tuba',
kota 'koda'). Kirde-eestlaste ja osalt muudegi põhjaeestlaste
üheks levinud hääldamisveaks on diftongide tarvitamine pik-
kade ja ülipikkade keskkõrgete vokaalide e, õ, ö ja ê, ô, ö

asemel (kiēlēD 'keeled', kiēl'i 'keeli' , tuōl'iD 'toolid',
tuōl'i 'tooli' jne. õigete kēlēD, kēl'i, tōl'iD, tōl'i ase-
mel).

14. 12. Üsna levinud on rahvuskeeles ekslik h tarvitami-
ne. Sõnaalgulist h-d kord tarvitatakse, kord jäetakse ta ära.
Õige hääldamine nõuab, et h olgu kõikjal ära jäetud või siis
tarvitatagu teda kõikjal. Individuaalselt võidakse h asemel
hääldada ka χ või ç (taχtma 'tahtma', leçM 'lehm' pro õige
tahtma ja lehm).

14. 13. Isikuti võivad esineda helilised b, d, g ja z
eesti helitute B, D, G ja Z asemel.

14. 14. Õige rahvuskeele seisukohalt peab veaks pidama
sedagi, kui š ja ž asemel hääldatakse s või f-i asemel v
või hv.

L I S A .

ÕIGEKIRJUTUS JA FONEETILINE TRANSKRIPTSIOON.

Meie kirjatähtedel on seljataga väga pikk ajalugu. Nende alged ulatuvad tagasi vanasse Egiptusse. Vanim egiptuse kiri oli hieroglüüfiline. Hieroglüüfid lähtusid algselt joonistest, piltidest, millega anti edasi neid olevusi, esemeid, nähtusi jne., mida taheti kirjeldada. Aja jooksul muutusid pildid üha stiliseeritumaks ning lihtsamaks ja said lõpuks vaid asjaomase eseme või olevuse tähistamise sümboliks. Kui hieroglüüfe hakati kirjutama papüürusele, lihtsusutisid veelgi enam hieroglüüfimärgid ning kujunes nn. hieraatile kiri. Hiljemini tekkis tollest kirjast edasi kirjatähtedele lähedaste märkidega rahvakiri ehk demootiline kiri. Algselt tähistas egiptuse kirjas iga märk mingit mõistet. Hiljemini kujunes sellest kirjast tähestik, milles oli 24 märki. Need 24 tähte arvatakse olevat meigi tähtede kaugeks otseseks aluseks. Egiptuse tähestikus leidis kirjamärke ainult konsonantide jaoks. Kirjutati paremalt vasakule. Egiptlastelt laenasid kirjamärgid semiidid oma keelte kirjapanekuks. Semiidid püsisid edasigi üksnes konsonantide tähistamisel ning kirjutasid samuti paremalt vasakule. Semiidi foiniikia kiri läks edasi kreeklastele. Kreeklased lisasid konsonantide märkidele vokaalidegi märgid ning siirdusid hiljemini traditsioonile kirjutada vasakult paremale. Juba VI sajandil enne meie ajaarvamist läksid kirjatähed kreeklastelt roomlastele. Roomlastel kujunenud nn. ladina tähestik, on lõpuks tulnud ka eesti keele kirjapanekuks tarvitusele.

Kuidas keelt kirja panna, selleks on igas keeles kujunenud oma kindlad õigekirjutuse põhimõtted. Üldisi õigekirjutuse põhimõtteid on mitu. Eesti keeles tulevad esile foneetiline, etümoloogilis-morfoloogiline, ajalooline ja vähemal määral ka hieroglüüfiline põhimõte.

Foneetilise põhimõtte järgi üritletakse iga keeles olevat foneemi või häälikutki tingimata eri märgiga tähistada. Eesti kirjaviis on üldiselt foneetilise põhimõtte järgi. Sõnades *töö*, *mõiste*, *korraldus*,

asutamine, rõõm, tööstus jne. vastab kirjutamine tegelikule hääldamisele. Foneetilise põhimõtte vastu on peamiselt see, et ei määrgita palatalisatsiooni, vahet teise ja kolmanda välte vahel ega η-häälikut. Samuti kirjutatakse lühikese vokaaliga *ma, sa, ta, nad*, kuigi neis vokaal hääldatakse harilikult pikana. Samuti on lühikese konsonandiga tähistatud sõnad *mul, sul, tal, kas, et* jne., ehk küll neis esineb pikk konsonant. Märkimata on *j* ja *w* juhtumel, nagu *meie* (= *meljē*), *teie* (= *teljē*), *kaua* (= *kaŭwà*), *sõuan* (= *seŭwàn*).

Etümoloogilis-morfoloogiliseks põhimõtteks on õigekirjutuses säilitada lähedasena nende sõnade ja vormide kirja pilt, mis kuuluvad etümoloogiliselt ühte. Meie kirjaviisis on sõna *kärbes* kirjutatud foneetiliselt. Et aga kirjutatakse ka *kärbsed*, kuigi tegelikult hääldatakse *kärpsed*, seletub tahtega jätta kirja pilt sarnaseks etümoloogiliselt ühte kuuluvates sõnades. Etümoloogilis-morfoloogilise põhimõtte järgi kirjutatakse eesti õigekirjutuses *jalgsi* = *jalksi* (~ *jalg*), *üldse* = *ülise* (~ *üldine*), *hoogsalt* = *õksalt* (~ *hoog*), *majja* = *malja* (~ *maja*), kuid samuti hääldatud *maia* = *malja* (~ *maias*) kirjutatakse erinevalt, jne.

Ajalooliseks õigekirjutuse põhimõtteks nimetatakse seda, kui tänapäeva hääldus kirja pildile enam ei vasta, kirja pilt tähistab aga ikka edasi endist hääldamistraditsiooni. Eesti kirjaviisis on näiteks üha edasi *müüa, süüa, lüües, müüja* kirjutatud pika *üü*-ga, kuigi häälduses esineb diftong *ui*: *mülja, sülja, lüljez, mülja*. Ajalooliseks põhimõtteks on kujunemas seegi, et kirjutatakse sõna alguses *h*, kuigi üldiselt teda ei hääldata: *hobune* = *osüne*, *hea* = *èä*. Ajalooliseks põhimõtteks tuleb pidada sedagi, et rahvusvahelistes ja võõrsõnades kirjutatakse *b, d, g* helitute konsonantide ette või järele: *absoluutne* = *apsolü-tne*, *anekdoot* = *anektõt*, kuigi nendes keeltes, kust need sõnad on lähtunud, vastav kirjutusviis on lähtunud etümoloogilis-morfoloogilisest põhimõttest.

Hieroglüüfiline põhimõte on see, kui mõistet või sõna ei väljendata häälikuile vastavate tähtedega, vaid tarvitatakse mingit lühendit, või kui häälikuliselt sarnanevaid, kuid erinevate tähendustega sõnu märgitakse eri viisil, et neid üksteisest lahus hoida. Eesti keeles tuleb esile peamiselt esimesena mainitud juhtum: *jne.* = *ja nii edasi*, *vt.* = *vaata*, *ord.* = *võrdle*. Kuidas häälduslikult sarnaseid sõnu kirjutatakse erinevalt, et tuua ilmekalt esile nende tähenduslikku vahet, näitavad sõnad, nagu *pass* = *paš* ja *bass* = *paš*, *tušš* = *tuš* ja *dušš* = *tuš* jne. Et niisuguseil juhtumel on küsimuses üht-

lasi ikka rahvusvahelised ja võõrsõnad, on siin pigemini tegemist ajaloolise kui hieroglüüfilise põhimõttega.

Harilikult on iga keele õigekirjutuses rakendatud kõiki mainitud ortograafia põhimõtteid. Eri keeltes on esikohal eri põhimõtted. Eesti keeles valitseb üldiselt õigekirjutuse foneetiline põhimõte, nagu ülal on juba mainitud, mille kõrval piiratud arvestatakse ka etümoloogilist ning mõnel puhul ka ajaloolist põhimõtet.

Kõige foneetilisemgi õigekirjutus ei ole kunagi nõnda täpne, et ta suudaks tähistada kõiki häälduslikke üksikasju. Osalt ei ole seda vajagi, et õigekirjutuses oleksid tähistatud igasugused häälikute foneetilised variandid. Õigekirjutuses peavad olema eri grafeemiga tähistatud need häälikud, mis vastava keele struktuuris on aredad, millel on iseseisev funktsioon, s. o. foneemid. Aga keeleuurimisel ja keeleõpetuses on siiski vaja täpselt tähistada kõiki keele eri foneeme, foneemivarjundeid, dünaamilist rõhku, helikõrguse liikumisi, häälikute kvalitatiivseid ja kvantitatiivseid varjundumisi sõnas ja lauses, kui vaja, intonatsiooni jne. Selleks on olemas teaduslik kirjaviis ehk transkriptsioon, mis suudab tähistada vähimaidki häälduslikke seiku.

Eesti keele täpsemaks märkimiseks tarvitatakse soome-ugri keelte foneetilist transkriptsiooni, mis on kohandatud kõigi soome-ugri keelte jaoks. Selle aluseks on ladina väikesed tähed: *b, d, f, g, h, j, k, l, m, n, p, r, s, š, z, ž, t, w, v, x* ja *a, e, i, o, u, ä, ö, ü*. Neil tähtedel on üldiselt samad tähendused, mis neile on antud õigekirjutuses. Erilist tähelepanu juhitagu vaid järgmistele üksik- asjadele:

b, d, g-ga tähistab transkriptsioon helilisi meediaid, mida eesti rahvuskeel ei tunne. Murdeti võib helilisi meediaid esineda, nagu näit. leivu murdes: *beṭ* 'aga', *ädiš* 'headus', *vāga* 'vaga'

k, p, t on transkriptsioonis lühikeste teenuiste ehk fortiste märkiks. Eesti keeles võivad need niisugustena esineda üksnes sõna alguses või sõna sees helitu konsonandi järel. Ainult põhjaranniku murdeis võivad nad olla sõna sees ka muudelgi eeldustel, nagu soome keeles: *vakā* 'kes', *upā* 'uba', *kotā* 'koda'.

Täiesti helitut *s*-i tähistab transkriptsiooniski *s* ja selle helilist vastet *z*. Eesti rahvuskeeles esineb *s* lühikesena absoluutses sõnaalguses (*sinā* 'sina') või helitu konsonandi järel (*kaksama* 'kak-sama').

w on labiovelaarse ahtushääliku tähistis, mis eesti keelès esineb kombinatoorselt niisuguseil juhtumeil, nagu *kaũwà* 'kaua', *gũwẽz* 'õues'.

x on uvulaarsete väringutega *χ* märgiks. Eesti keeles seda häälikut ei tunta.

Lisaks normaalsetele ladina tähtedele on transkriptsioonis *t* ja *ç*. *t* tähistab nn. *o*-list *l*-i, s. o. *l*-i, mille artikuleerimisel on keeleseljal tõusu peale apikaalse moodustuse ka seal, kus moodustatakse *o*. Niisugune *l* esineb eesti keeles muredeti (leivu, lutsi: *tubà* 'luba', *katà* 'kala').

ç on saksa *ich*-hääliku grafeem. *Ich*-häälikut võib eesti keeles kuulda hääldusveana kadaklikus häälduses, nagu *leçm* 'lehm'.

Et ladina tähestikust ei piisa kõikide keeles leiduvate häälikute tähistamiseks, on võetud tarvitusele lisamärke kreeka, vene või mõnest teisest alfabeedist. Kreekast on pärit: *β, δ, γ, χ, η, ρ, φ, ψ, ja κ, τ, π*.

β, δ, γ on *b, d, g*-le vastavad ahtushäälikud. Eesti keeles esineb neist muredeti *β*: *keβà kipi* 'kõva kivi'.

χ on velaar-palataalne ahtushäälik, mis eesti keeles esineb üksnes hääldusveana: *taçtma* 'tahtma'.

η on velaar-palataalne nasaal: *kañçàz* 'kangas', *pañk* 'pank'.

ρ tähistab uvulaarset *r*-i, mis eesti keeles esineb ainult hääldusveana.

φ-ga märgitakse bilabiaalset *f*-i, mis eesti keeles võib esineda kombinatoorselt, nagu sõnas *kompphek* 'kompvek'.

ψ on labiaalne tremulant: *ψa* 'ptruu'.

κ, τ ja *π* on asjaomaste imihäälikute märgid.

Vene tähestikust on võetud *л*, millega märgitaksegi niisugust *л*-i, mida tunneb kõigepealt vene keel.

Semi keelte tähestikust on kõrisulghääliku ehk larüngaalklusiili märk *ʔ*: lõuna-eesti *talẽʔ* 'tule', *añnaʔ* 'anna'. Samuti kõris moodustatud katkehääliku tähiseks on ' (liivi *lẽʔ* 'leht'), mis on semi vastava grafeemi järeleaimamine. Hõngatud sulghäälikut märgitakse kahel viisil, kas kirjutatakse *h* vastava sulghääliku järele või tarvitatakse ümberpööratud katkehäälikumärki ' : *kukh* ~ *kuk*, 'kukk'.

Kui ladina väike täht on mõne helilise hääliku grafeemiks, tähistatakse vastava hääliku helitut vastet suure tähega. Et eesti kirja-

pildid *b*, *d* ja *g* on helitute või poolheliliste sulghäälikute märgiks, kirjutatakse nad transkriptsioonis *B*, *D*, *G*-na: *tubà* 'tuba', *kodà* 'koda', *agà* 'aga'. Eesti poolhelilist *s*-i, mis on n. ö. *s*-i ja *z* vahel, tuleb transkriptsioonis kirjutada *z*-ga: *izà* 'isa', *kõlz* 'köis'. Sõnad *mahl*, *lehm*, *pahn*, *kõhr*, *kohv* helitute ahtushäälikutega helitu *h* järel on transkriptsioonis *mahl*, *lehm*, *pahn*, *kẽhr*, *kohv* (viimasel sõnal on paralleelseks häälduseks *kof̃*).

Ž, w, β, δ, γ, η, ρ ja λ-i helitute vastete märgiks on ž, w, ε, θ, γ, η, ρ ja λ.

Vokaalide märkimise aluseks on samuti meie normaalne ladina tähestik, nagu on öeldud. Lisaks *a*, *e*, *i*, *o*, *u*, *ā*, *ō* ja *ü*-le, millel on foneetilises transkriptsioonis sama väärtus nagu õigekirjutuses, on veel mõningaid märke.

ε on kõrge *ā*, mida tunnevad meie saartemurded: *jê* 'jää', *pêl* 'peal'. Kui *ā* ja ε vahelist varjundit tahetakse veelgi eraldi tähistada, on selleks olemas vastav märk æ.

Ümberpööratud *c*-märgi ɔ-ga tähistab transkriptsioon *a* ja *o* vahelist häälikut: hiiu murrete *kõlud* 'kaalud'. Kui *a* ja *o* vaheline häälik on siiski lähemal *a*-le, on selle hääldusvarjundi tähistiseks *ā*.

õ on madal *ō*, nagu meil saartemurretes: *rõm* 'rõõm'.

Helitut vokaali märgitakse nagu helitut konsonantigi suure tähega. Pandagu eriti tähele, et *e*, ε, æ ja ɔ helitute vastete märgiks on ε, Σ, X ja ɔ.

Vokaalidest kõneldes on koht vaatlusele võtta diakriitilised märgid, sest suurem osa vokaalivarjundeid väljendatakse just nende märkidega. Vokaalide varjundites tarvitataavad diakriitilised märgid kehtivad muidugi ka konsonantide kohta. Diakriitilised märgid, mida tarvitatakse häälikute kvaliteedi kohta, on järgmised:

- tähe all osutab, et hääliku moodustuskoht on harilikust moodustuskohast eespoolsem: *jaçàja* 'jagaja', murdeti *kal̥l* 'kali'.

- tähe all osutab, et asjaomase hääliku moodustuskoht on harilikust moodustuskohast tagapoolsem: lõuna-eesti *kẽneleš* 'kõneleb' kohati lõuna-eestis *kal̥à* 'kala'.

- tähe all osutab hääliku tavalisest varjundist kõrgemat moodustust: murdeti *kõli* 'kooli'.

- tähe all osutab hääliku tavalisest madalamat moodustust: murdeti *kõht* 'koht'.

- tähe kohal tähistab tugevat ja tähe all nõrka nasalisatsiooni: *õmä* 'oma'.

• tähe kõrval paremat kätt või vokaali kohal on labialisatsiooni märgiks: hiiu murretes *vagä*, *vagä* 'vaga'.

• tähe all osutab, et hääliku artikulatsioon on toimunud interdentalselt: *pat̪ta* 'patta'.

• tähe kohal näitab, et vokaalid *e* ja *o* on *e* ja *i* resp. *o* ja *u* vahepealsed häälikud. *ö* ja *ü* vahelisele häälikule *ø* lisatakse punkt alla, et vältida kolme punkti tähe kohal. *ä* on *a* ja *ä* vaheline ja *ü* on *u* ja *ü* vaheline häälik.

Diakriitilisi märke lisades saab niisiis järgmised eesti rahvuskeele ja murrete vokaalide kvaliteedisarjad:

a ä ɔ o ɔ̃ ɔ̃ u
ä æ ɛ ɛ̃ ɛ̃ ɛ̃ ɛ̃ ɛ̃
õ ø ö ø ü ü

Keskvokaale tähistatakse kaarega põhihääliku kirjamärgi all: *ä, ɛ, ɪ, ɔ, ʉ* jne. *ɛ̃* on eesti *õ* foneetiline märk: *kevä* 'köva'. *ɪ* tähistab nn. vene *и*-d, mis esineb mureti ka eesti keeles: *siš* 'siis'.

Kui vokaal on redutseeritud, märgitakse seda ümberpööratud tähega: *ɔ, ə, ɪ, ʉ, ɔ, ʉ*: hiiu murrete (*h*)*ak̪k̪v̪t̪v̪* 'hakata'. *o, u* ja *ɔ* ei ole ümberpööratavad. Sellepärast lisatakse nendele väike kolmnurk, kui on taandatud põhihäälik, mida nad tähistavad: saartemurrete *kokko*. 'kokku'.

Konsonantide palatalisatsiooni tähistamiseks on mitu märki selle järgi, missugune on palatalisatsioon. Harilikku eesti keele nõrka palatalisatsiooni märgitakse apostroofiga lühikujulise tähe kohal ja pikakujulise tähe kõrval: *ñ, ś, ř, ť*: *pañ* 'pann', *kaśślo* 'kassid', *koř* 'kott', *loř* 'loll'.

Lääne-Eestis esinevat nõrka palatalisatsiooni ehk koronalisatsiooni tähistatakse vastava diakriitilise märgiga palataliseeritud tähe all: *ɪ, ɲ, ʃ, ʧ*: muhu ja hiiu *šilk* ~ *šël̪k* 'silk'.

Kui palatalisatsioon on harilikust eesti palatalisatsioonist tugevam, on tema grafeemiks *ñ, ř* või *ɲ, ř*.

Edasi tuleb tähele panna vokaalide ja konsonantide kvantiteedi tähistamist. Vokaalide jaoks tarvitatakse järgmisi kvantiteedimärke:

a ā a a' à ã ã ã

Olulisemad pikkused on eesti keele seisukohalt *ä, a, à, ā, â ja â*.
-ga märgitakse ülilühikest, vaevalt kuuldavat vokaali.

ä on harilikust lühem vokaal, nagu teises silbis eesti sõnades *vettä* 'võtta', *mittē* 'mitte', *kokkū* 'kokku'. Harilikult jäetakse tä transkriptsioonis märkimata: *vetta, mitte, kokku*.

a tähistab harilikku lühikest vokaali, nagu see esineb esimeses silbis sõnades *savà* 'sada', *elù* 'elu', *ilüz* 'ilus'.

ā on „veerandpikk” vokaal, mida võib kuulda pikkade sõnade teises silbis poolpika vokaali asemel: *mavālaitega* 'madalatega'. Selle märgi tarvitamisel pole praktilist tähtsust.

à on eesti teise silbi poolpikk vokaal: *savà* 'sada', *elù* 'elu', *ilüz* 'ilus', *sūrēndav* 'suurendab', *sāvān* 'saadan'.

â on pikem kui poolpikk ja lühem kui pikk vokaal. Eesti keeles pole sellel kvantiteediasemel praktilist tähtsust.

ā on eesti harilik pikk vokaal: *sāvā* 'saada', *kēvān* 'keedan', *lalettav* 'luuletab', *lōšsik* 'lootsik', *talite* 'tuulte'.

Nn. kolmveerandpikk vokaal esineb eesti keeles kolmandas vältes pika konsonantainese ees: *sättā* 'saata', *kittā* 'kiita'.

ā on eesti ülipika vokaali tähis: *sāvā* 'saada', *rīdēd* 'riided', *rēm* 'rõõm'.

Diftongide veldete märkimiseks tarvitatakse kas lühiduse või poolpikkuse märki diftongi teisel osisel: *laulu* (osast.): *laulū* (omast.) 'laulu', *selna* (osast.): *selnā* (omast.) 'seina'. Mainitud diftongide vahepealne teise osise suhtes on diftong pika helitu konsonantainese ees: *loutta* 'lauta', *kaušta* 'kausta'.

Konsonantide pikkusi tähistatakse järgmiselt:

“ *ñ n n' ñ ñ ñ ñ*

Olulisemad pikkused on *ñ n n'* ja *ñ*: *liñvā* 'Linda', *lapse* 'lapse', *kanā* 'kana', *koñ* 'konn', *laps* 'laps', *otsa* 'otsa' jne.

Vokaalide vahel ja teatud ühendeis teiste konsonantidega võib kuulda, nagu kuulaks osa pikka konsonanti eelnevasse ja osa järgnevasse silpi. Silbi piir on nagu keset konsonanti. Seepärast kirjutabki transkriptsioon niisugused pikad konsonandid kahekordse tähega kvantiteedile vastavalt järgmiselt: *ññ, nn, ñn*: *kañnū* 'kannu' (omast.), *kañkū* 'kaku', *paukku* 'pauku', *kauppa* 'kaupa', *kañnu* 'kannu' (osast.), *kakku* 'kakku'. Transkriptsioonis tuleb seega kirju-

tada ka *karttuz* 'kartus', *palkka* 'palka'. Õige täpses transkriptsioonis peaks kirjutama ka *oõtsä* 'otsa' (omast.), *oõtsa* 'otsa' (osast.), *laõpsä* 'lapse', *laõpsi* 'lapsi', mida harilikult aga ei tehta, vaid transkribeeritakse *oõtsä*, *oõtsa*, *laõpsä*, *laõpsi*.

Eesti keele transkriptsioonist tuleks tähele panna veel mõnd seika. Kui on tarvis näidata, et kaks kõrvu olevat tähte resp. häälikut kuuluvad eri silpidesse, tarvitatakse nende vahel eraldusmärki: murdeti *ka,ob* 'kaob', vadja *me,tsä* 'metsa', eesti *ma,èä* 'maja', *elu,aeg* 'eluaeg'.

Kui kaks sõna on häälduses täiesti liitunud teineteisega foneetiliselt üheks sõnaks, ühendatakse need sõnad omavahel kaarega: *tõp_pima* 'toob piima', *vanà_pòä* 'vana toa'. Kui aga kahe sõna ühteliitumine on sedavõrd tugev, et eelmise sõna lõpphäälik kandub tervena või lõpposas järgmise sõna algusse, tähistatakse niisugust nähtust märgiga *_:èäp_èhtut* 'head õhtut', *mull_on* 'mul on'. Mainitud kirjutusviis on siis vajalik, kui tahetakse silme ette tuua üksiksõnade etümoloogilist kuuluvust. Foneetiliselt õigem oleks *èä_pèhtut* ja *mullo-n*.

Dünaamilist pearõhku tähistatakse transkriptsioonis ühe ja kaasrõhku kahe punktiga rõhutatud hääliku järel: *tu·lemi:ne* 'tulemine', *karsu·m·di* 'karsumdi', *re:volutsi(j)·õ·n* 'revolutsioon'.

Intonatsiooni tähistamiseks pole kujunenud ühist sobivat märkimisviisi. Et intonatsioon on kõige olulisem liivi keeles, on selle keele kohta tarvitusele võetud vastavad märgid, mida sobib kasutada eestigi keeles. Tõusvat intonatsiooni osutab seega *ˆ* vastava hääliku kohal, nagu eesti sisseütlevas *linna*. Katkeintonatsiooni tähis on *˘* vastava hääliku kohal ja langevat intonatsiooni märgib *ˋ* : liivi *jēddā* 'ette', *kālā* 'kala'.

Range transkriptsioon ei tunne harilikke kirjavahemärke. Tavalisi kirjavahemärke tarvitatakse siiski lihtsamal transkriptsioonis. Ranges transkriptsioonis tähistatakse pikemat pausi kahe ja lühemat ühe kriipsuga vastavas lauseosas: *ta_ütlez || tulē õmmikkul melle* || 'Ta ütles: „Tule hommikul meile!”

Pärisnimed transkriptsioonis sõrendatakse: *tal'lln ~ t'al'n* 'Tallinn'.

Lõpuks mainitagu, et foneetiline transkriptsioon ei ole nõnda keeruline, nagu näib esimesel pilgul. Peetagu mees, et diakriitiliste märkide tarvitamisel ärgu mindagu liialdusteni. Kui on käsil

puhtfoneetiline töö, kus on tarvis edasi anda suuremaid täpsusi, tarvitatakse nn. täpset transkriptsiooni. Harilikus transkriptsioonis on tähtis vaid seda esile tõsta, mis on oluline.

TRANSKRIPTSIOONINAITEID.

Rahvuskeel.

1.

Nõnda oli Mait oma esimese sammuga vääranud. Temale oli selgeks tehtud, missugune hullus või — õigemini — missugune kuritegu see on, kui talupoeg jala mõisa maa küljest lahti tahab tõmmata! Talupoeg oli prii, aga priiust on mitut liiki. Kõik ei mahu marjamaale, muist jääb ikka karjamaale...

Maidul seisis pisarad silmas, aga ta litsus hambad kokku ja ütles: Kui nii ei lähe, siis peab teisiti minema! Kuidas? — Jah, selle üle oli vaja aru pidada. Ettevõttest taganeda — see ei mahtunud talle hinge. Argsemail silmapilkudel püüdis talle küll säherdunegi mõtte läheneda. Aga kui ta siis oma kurva elu peale vaatas, uuesti kõiki piinu maitsta sai ja kui talle mõisahärri nikerdatud laud ja kapp jälle meelde tulid, siis lõi ta südame kõvaks ja plaanitses edasi.

Ta jõudis otsusele. See maksis tal palju uneta öid ja hulga rahutuid päevi, kasvas aga selle eest kaljukindlaks — nii pöörane, kui see tema enesegi meelest võis olla.

Ühel heal päeval oli Mait Konna talust kadunud.

Keegi ei näinud, millal ta läks ja kuhu ta läks.

(E. Vilde.)

neñdà ol'i mai't omà ežimeze sañmuga vārattanud. temàle ol'i sežoeks tehtud, mišsugune ulluz vel — ełgemi — mišsugune kurldegu se on, kul talùboeg jalà meizà mą küljest lahti tahàp-temmatta! talùboeg ol'i pri, agà prijust on mittut likki. keik ei mahù marjamale, muist jāv ikka karjamale...

ma i d u l selzit pizarat silmāz, agà ta lišsus ambat kokku jā ütlez: kul nī ei lähē, sis pēap telzilti minēma! kuldāz? — jah, sellē ülē ol'i vajā (~va,ēā) arū plōdā. eitevettest taganeda — sē ei mahtunut talle inģe. arksemail silma-bilkkudel pūlōis talle kül sāherdunegi meļtē läheneda. agà kul dā sīz omā kurvā elū beale vāttaz, āwesti keikki pinu mai'sta saļ jā kul talle meizā-ārrā nikkerdañtud laud ja kaļ jälle mēlde tul'd, sīz lei dā sūdāme kevdāks ja plāñitsez eðāzi.

ta jeñdiz ošsuzele. sē maksis tal paļjū unetta oļd jā ulgā rahuñtuid pāēvī, kašvaz agà sellē ēšt kaļju-giñdpluks — nī pōrāne, kul sē temā enēzeģ melest velz olla.

ūhel eāl pāēvāl ol'i mai't koñnā talust kadūnud.

keģl ei nālnūd, millāl ta lāks ja kuhū ta lāks.

2.

Vaivara murre (Narva lähedal).

ūhel süksül miul ol'ti rūsāt joes. oli ilos ilta. tūnl ilmā ninta ku klās. mē lāksin rūsši katsoma joele. tostasin rūsā ülesse — neli lutsu ol' ūhes rūsās. sūret lutsut. no este tahtosin, et tuon jo tādā rūsāt mālē kuivama. jättāsin viel. eñ ratsint vāllā tuvva, et sain ūvāt sūret kalat. jättāsin viel ūhest ūösest.

uomikko tolsen ülesse makamast. katson et ilma on moko-maine tūllne ja tormine ja lunt satas ka viel. ei voint kuiki muoči joe pāleki māñnā vennekā.

mitā nūt tehā? nūt kahetsesin kül, et jättāsin rūsāt sinne sisse. setā vīsi seisos kolmet sutkat. nī kañke tūl ja tormi, ett ei voint kuiki māñnā joe pāle. ūhmā tostas rūsāt ülesse ja vei māñema merre koko kalloka ūhes tūkkūs.

Ūhel sügisel mul olid mõrrad jões. Oli ilus õhtu. Vaikne ilm nōnda kui klaas. Ma lāksin mõrdu vaatama joele. Tōstsin mõrra üles — neli lutsu oli ūhes mõrras. Suured lutsud. Noh, alguses taht-

sin, et toon juba täna mõrrad maale kuivama. Jätsin veel. Ma ei raatsinud välja tuua, et sain head suured kalad. Jätsin veel üheks ööks.

Hommikul tõusen üles magamast. Vaatan, et ilm on niisugune tuuline ja tormine ja lund sadas ka veel. Ei võinud kuidagi moodi jõe pealegi minna paadiga.

Mida nüüd teha? Nüüd kahetsesin küll, et jätsin mõrrad sinna sisse. Sedaviisi oli kolm ööpäeva. Nii kange tuul ja torm, et ei võinud kuidagi minna jõe. Hühm (jääsodi) tõstis mõrrad üles ja viis minema merre kõige kaladega ühestükis (üheskoos).

3.

Pühalepa murre (Hiiumaa rajoon).

(Täpsemas transkriptsioonis.)

*vanast ollē üks / heřmūs kurl kubjāz / ol̄n // kiš palju / teūmihi
peksn // jā / üks õhtv / pañdud viřtsā kimbut sōlv // vē sissē
ligūma // et pidā humlcv / elōē rōkkēm̄v / hakkadamp // tūmehed
ōssā nułn // kuš mihnv // jā ōssā ol̄n ākkine mūrln // tułn ukksē
ette // ja kurādīd vīn / kubjā ārā // polē vanamest / pārast sedā /
ānām nāhtud eh̄d // agā menē / kūzl̄ // kuz_nad pañnēt / senē
vanā / kurjā / kubjā // tūmehed ta ārā vīzld // siš ütlest / et
kurādīd vīzld //*

Vanasti oli üks hirmus kuri kubjas olnud, kes palju teomehi peksnud. Ja ühel õhtul pandud vitsakimbud soola, vee sisse liguma, et pidanud hommikul õige rookima hakatama. Teomehed öösi nutnud: kuhu minna. Ja öösi olnud äkiline mürin. Tulnud ukse ette. Ja kuradid viinud kupja ära. Pole vanameest pärast seda mitte enam nähtud. Aga mine küsi, kuhu nad panid selle vana kurja kupja! Teomehed ta ära viisid. Siis ütlesid, et kuradid viisid.

4.

Otepää murre.

*naksi me meizan riht pešmä. egās ennē ess_o-lē mazinat, pešti
eks nīsa-ma kättekka. vīmāl̄ti tūdi ūits mašsīn, obēza mašsīn.
vanašt pešti kättekka keik rūā-rehē ja tēū-rehē. riht pešti ūzi. ol̄
kūl rašsē orjuš. minā es jeřvā kōnīga lūšvā. ess_o-lē kubjā mīl̄
mūdā, nī sai keppīga kōdī lūmize īšt ja elē puistamize īšt. — no,*

rahvas ei uzà, ütlevä, mis vanašt vigà eläädä ol̄. vanašt ol̄ raššë eläädä.

Hakkasime mõisas reht peksma. Ega enne ei olnud masinat, peksti ikka niisama kätega. Lõpuks toodi üks masin, hobuse masin. Vanasti peksti kätega kõik rukkirehed ja tõurehed. Reht peksti õõsel. Oli küll raske orjus. Ma ei jõudnud koodiga lüüa. Ei olnud kupja meelt mööda. Nii sain kepiga koodi löömise eest ja õlepuistamise eest. Noh! Rahvas ei usu, ütlevad, mis vanasti viga elada oli. Vanasti oli raske elada.

5.

Leivu murre (Läti NSV-s).

reppan un šitik

kàružekšë "om šūgūze kàran "ohtu. un "om kūdzānu liād tūtē vlēren. nu reppan nāge un tāt ka tahtuš, beī irmuss "om līg'i miññā. šūlg dūsk, ku tū ka lēs tāvanu liād. reppan kàgš, nāge šitiga mān. vēt šitiga un piist kāppi vahjēt ūle ūra. zēš atg reppan š"oūwā tad šitigat un ūlleš: āste kūl! āste kūl! mut ka nei_jēžl. krapš ku nait karuššil_liād.

Rebane ja sitikas.

Karjasekesed on sügisel karjas olnud. Ja on küpsetanud liha tule ääres (= veeres). Noh, rebane näeb ja tal on ka himu (= tal ka tahtub), aga hirm on ligi minna. Sūlg jookseb: kui ta ka oleks saanud liha. Rebane vaatab, näeb sitikat maas. Võtab sitika ja soendab tulepaistel käppade vahel üle oja. Siis hakkab rebane sööma seda sitikat ja ütleb: „Hea küll! Hea küll! Mul on ka samuti. Krõbe nagu neil karjastel liha.”

6.

Setu murre.

ol̄ 'ūtš jänēzegene. elli ūtsiñdā meīšā sēh tarēkkežēh. kāvē nijza-ma ūmbre tarē nij suvël ku talvël lāhkokkežēh. ūttē vōrt johtu kaðvēbahe sūkki oīšma. nika-ðvāni tuī kahṛ ahò pālē. lqī

jāneš kodò, kaes: kañr ahò pāl. jāneš tohĩ j tarē miñnā? ik tarē takkah. tulē suzì manò: „terē jāneš vattēr! mizà sijh no ikkēde?” jāneš vīl kevēsahe ikma: „oi! suzì vattēr, ma tohĩ-j kodò miñnā? mul 'om kañr ahò pāl.“ suzì ütles! „ikkui? jāneš vattēr, ma l lā ajā vällä.“

Oli üks jāneseke. Elas üksinda metsas (= metsa sees) maja-keses. Kāis niisama maja ümber nii suvel kui talvel lähedal. Üks-kord juhtus kaugemale sööki otsima. Seni tuli karu ahju peale. Läheb jānes koju, vaatab: karu ahju peal. Jānes ei tohi tuppa minna. Nutab toa taga. Tuleb hunt juurde: „Tere, jānes-vader! Mis sa siin nüüd nutad?” Jānes veel kõvemini nutma: „Oi! hunt-vader, ma ei tohi koju minna. Mul on karu ahju peal.” Hunt ütleb: „Ära nuta, jānes-vader. Ma lähen ajan ära.”

THE INTERNATIONAL PHONETIC ALPHABET.

(Revised to 1945.)

CONSONANTS		Bi-labial	Labio-dental	Dental and Alveolar	Retroflex	Palato-alveolar	Alveolo-palatal	Palatal	Velar	Uvular	Pharyngeal	Glottal
	Plosive	p b		t d	ʈ ɖ			ç ʝ	k ɡ	q ɢ		ʔ
	Nasal	m	ɱ	n	ɳ			ɲ	ŋ	ɴ		
	Lateral Fricative			ɬ ɮ								
	Lateral Non-fricative			l	ɭ			ʎ				
	Roller			r						ʀ		
	Flapped			ɾ	ɽ					ʀ		
	Fricative	ɸ β	f v	θ ð s z ʃ ʒ		ʃ ʒ	ç ʝ	ç ʝ	x ɣ	χ ʁ	ħ ʕ	h ɦ
	Frictionless Continuants and Semi-vowels	w ɥ	ʋ	ɹ				j (ɥ)	(w)	ʁ		
VOWELS								Front	Central	Back		
	Close	(y ɥ u)						i y	ɨ ʉ	ɯ u		
	Half-close	(ɘ ɚ)						e ø		ɤ ɔ		
	Half-open	(æ ɶ)						ɛ œ		ʌ ɔ		
	Open	(ɒ)							ə	ɑ ɒ		

S i s u k o r d .

1. Sissejuhatus	3
2. Eesti keele foneetika ajaloost	14
3. Hääldamisorganid	27
4. Suu- ja huulhäälikud	60
5. Hääldusalus.	113
6. Koartikulatsioon	115
7. Assimilatsioon ja dissimilatsioon.	139
8. Kvantiteet	145
9. Silp	156
10. Pinge- ehk dünaamiline rõhk.	158
11. Intonatsioon ehk muusikaline rõhk.	163
12. Eesti keele foneemid	164
13. Kuulmine	174
14. Kõnehäired ja hääldamisvead.	180
15. Lisa	188

Тартуский государственный университет
ЭССР, г. Тарту, ул. Кликооли, 18

П. Аристе

ФОНЕТИКА ЭСТОНСКОГО ЯЗЫКА

На эстонском языке

Vastutav toimetaja E. Vähri

Korrektor A. Norberg

=====

TRÜ rotaprint 1964. Trükipoognaid 12,9. Tingtrüki-
poognaid 11,7. Arvestuspoognaid 7,5. Trükiarv 300.
Paljundamisele antud 31. XII 64. MB 10761.

Tell. nr. 1652.

Hind 22 kop.

Hind 22 kop.